

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 26 (16484)

2002 чылдың
МАРТ 5,
вторник.

Ат салган
шагы 19.30

Садар өртээ
3 рубль.

Ужуражылгалар

САЛЫМ-ЧОЛУН ЧОН БОДУ ШИИТПИРЛЭЭР

Март 3-те республиканың Онза болушкуннар яамызының сайыды Э.Д.Байыр-оол журналистер-биле ужурашкаш, чоокта чаа тургускан, бодунуң удуртуп турары яамының ажылы-биле таныштырган болгаш айтырылгаларга харыялаан. ТР-ниң Чазак Даргазының эрге-дужаалынга ам болур сонгулданың темазың, аңаа Россияның Онза болушкуннар яамызының сайыды С.К.Шойгунуң хамаарылгазын база дыңнаткан. Э.Д.Байыр-оол Сергей Күжүгетовичиниң туружун мынчаар тайылбырлаан:

— Бистин кайгамчык чангыс чер-чурттуувус 2002 чылдың февраль 28-те Красноярскиге эрткен чөвүлел хуралга мезин-биле база Тыва Республиканың

Чазак Баштыңының бирги оралакчызы В.М.Оюн-биле ужуражып чугаалашкаш, ол Тывада сонгулда мурнунуң чорудуунга холбашпазын база

кандидаттарның кайызын-даа деткивейн турарын республиканың чонунга дамчыдарын дилээн. Чон бодунуң салым-чолун боду шийтирилээр болгаш республикага социал тайбыңны хандырып шыдаар, чоннуң чаагай чоруунга байдалдарны тургузар аргалыг, дуржулгалыг, эртем-билиглиг кижини сонгул алып ужурулуг — деп, Сергей Күжүгетович туружун илереткен.

Бистин корр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалынга сес кандидат бүрүткеткен болгай. Олар бо хуннерде республиканың кожуннарның, хоорайларының сонгукчулары-биле ужуражылгаларны эртирип чоруп турар болгаш өске-даа суртаал ажылын калбарткан.

Шериг-оол Дизиживичиниң сонгукчулар-биле ужуражыр графигин бир ай иштинде республиканың бүгү чурттакчылыг чериниң чону-биле ужуражыр кылдыр тургускан. Ужуражышкыннар 3-4 шак үргүлчүлөп турза-даа, графиги чаңгыс-даа катап үспээн. Ол Кунгуртугунуң, Улуг-Хем, Кызыл, Таңды, Эрзин, Каа-Хем, Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик кожуннарның сонгукчулары-биле ужурашкан. Найысылалдың күш-ажылчы коллективтеринге чораан. Кандидатка янзы-бүрү айтырылгаларны салып, сүмө, чагылгарны кириген.

Анализтеп ап көөрге, экономиканы сайзырадырынга, аңаа акшаландырышкынны хаара тударынга, аграр бизнес бүдүрүлгелерин тургузарынга, пенсия, пособие телевинге, көдээ школаларга орус, даштыкы дыл башкылаашкынынга, оруктар тудуунга холбашкан айтырылгалар сонгукчуларны дүвүредип турар. Ш.Д.Ооржак ужуражышкын санында-ла 100 ажыг айтырылга хары берип турар. Чүгле Шагаан-Арыгга 200 ажыг айтырыгга ол харыялаан. Чоннуң политиктиг идеяны бедип турарын ужуражышкыннар херечилеп турар.

ТР-ниң Чазак Даргазының

албан-дужаалынга кордакчы Николай Алдын-оолович Ондар Чөөн-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожуннарга баргаш, сонгукчулар-биле ужуражылгаларны эртирген. Кандидат бодунуң программазын чыылганнарга таныштырган. Сонгукчулар кордакчыга чагылгарын берген.

ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалынга кандидат ТР-ниң Дээди Хуралының Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол Кызыл, Улуг-Хем, Таңды, Эрзин, Тес-Хем, Өвүр, Чөөн-Хемчик кожуннарның сонгукчулары-биле ужуражып чораан. Кордакчының допчу намдары болгаш сонгулда мурнунуң программазы-биле сонгукчулар танышкаш, санал-оналын бергенер, чагылгарны, дилеглерни кылганнар.

Бии-Хем, Чеди-Хөл, Тес-Хем, Эрзин кожуннарның сонгукчулары-биле ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалынга кордакчы Тес-Хем кожун чагыргазының даргазы Биче-оол Сундуевич Шырап ужурашкан. Оон аңгыда Кызылда И.Ярыгин аттыг спорт комплекзинге спорт, культура ажылдакчылары-биле ооң ужуражылгазы болган. Кордакчының ажыл-чорудулгазын, программазын чыылганнарга таныштырган. Ужура-

жылгаларга чүве чугаалааннар, кандидатка чагылгарын кириген.

ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалынга кордакчы Суд департаментиниң Тыва Республикада эргелелиниң начальниги Вячеслав Кууларович Даржа Тожу, Бии-Хем болгаш өске-даа кожуннарның, бүдүрүлгелериниң, албан организацияларның сонгукчулары-биле ужурашкан. Аңаа чыылганнар кордакчының допчу намдары, сонгулда мурнунуң программазы-биле танышкаш, саналдарын берген, чамдык чагылгарны киригенер.

ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалынга кандидат, Кызыл хоорай чагыргазының даргазының бирги оралакчызы Виктор Васильевич Вусатый Кызыл хоорайның бүдүрүлгелеринде болгаш организацияларында сонгукчулар-биле ужуражылгаларны эртирип, бодунуң программазын таныштырып чоруп турар.

ТР-ниң Чазак Даргазының албан-дужаалынга кордакчылар Кызыл хоорай чагыргазының даргазы Александр Юрьевич Кащин, сайгарлыкчы Станислав Николаевич Пивоваров оларның сонгукчулар-биле ужуражылгалар эртирген дугайында медээ редакцияга келбээн.

ганы Молдавияның найысылалы Кишиневка болурун дугурушкан.

♦ Ставрополь крайга шериг албанындан дескен, 2 кижиниң амы-тынын үскен Алексей Хазаевти тудуп, хоругдаан, истелге чоруп турар.

♦ Америк ужар чүүл Афганистанның чөөн талазында чыылган барык 5 муң кижилиг террористерни узуткаарынга чаа термо-бустуг бомбаны (дензизи 1 тонна) ажылгаан. Куйлар иштинде чаштынып

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың Президентизи Ш.Д.Ооржактын 2002 чылдың февраль 28-те №1141 болгаш №1142 Чарлыктарын езугаар өөредилге талазы-биле ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылы дээш мурнакчыларны шаңнаан.

“Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы” хүндүлүг атты

Кызыл кожуннуң Элегес-Аксы ортумак школазында эге класстар башкызы Валентина Матвеевна МОРОЗОВАГА;

Улуг-Хем кожуннуң Чодураа ортумак школазында химия башкызы Григорий Кыргысович

ДЫРЫШ-ООЛГА ТЫВЫСКАН.

Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижик-биле

Кызыл кожуннуң Элегес-Аксында ортумак школада төрөөн дыл болгаш литература башкызы Саин Сергеевна НОРБУНУ шаңнаан.

Хаак

Март 1-3 хуннеринде Тайга станциязынга республиканың хаак маргылдаазы эрткен.

Бирги хүнде эр улус 15 км орукка, херээжен улус 10 км орукка чарышкан. Эр улус аразынга Орлан Салчак (Бии-Хем) 40 мин.50 сек. дүрген маңнааш бирги, Роман Саяты — (КӨУА) 42 мин 02 сек. Николай Григорьев (Кызыл) — 42 мин. 37 сек. үелиг халааш, шаңналдыг черлерни алган. Херээжен спортчулардан Ольга Чуруто (КӨУА) — 31 мин. 19 сек., Наташа Венедиктова (Бии-Хем) — 35 мин 35 сек., Лориса Заболоцкая (КӨУА) — 38

мин. 26 сек. үелиг маңнааш 1-3 черлерни алган.

Ийги хүнде эстафетага Бии-Хемниң уруглар командазы биле эр улус аразында Кызылдың “Хоочуннар” деп команда бир дугаар черлерни алгылаан. Үшкү хүнде эр улус 10 км орукка, херээжен улус 5 км орукка чарышкан. Орлан Тюлюш (пед-колледж), Наташа Венедиктова кымга-даа аштырбаан.

Команда аайы-биле КӨУА командазы бирги черни алган. Бии-Хем командазы биле “Хоочуннар” командазы ийги, үшкү черлерни үлешкен.

Хоккей

Хоочун ойнакчылар аразында мячилик хоккей маргылдаазы эрткен дыштаныр хуннерде

болган. Аңаа Чөөн-Хемчиктен хоккейжилер тиилээн.

Айлаң ДАРЖАА.

Организацияларның, бүдүрүлге черлериниң удуртукчуларының болгаш профэвилел комитеттериниң даргаларының кичээнгейинге!

Хереглекчилер кооперациязының ажылдакчыларының профэвилелиниң республика комитеди Чагытайда уругларның «ОРЛЕНОК» лагерин өй-шаанда белеткеп алыры-биле 2002 чылдың чайгы путевкаларынга чагылгарны хүлээп ап база оларны садып турар.

СЕЗОННАРЫ:

- 1-ги сезон июнь 25-тен июль 9-ка чедир;
- 2-ги сезон июль 9-тан 23-ке чедир;
- 3-кү сезон июль 23-тен август 6-га чедир.

Путевканың өртээ организацияның социал камгалал хөреңгизи-биле 2500 рубль, орук хөлезизи 50 рубль (ада-ие төлээр).

Дыштаныр уруглар 7-ден 14 хар чедир назылыг болур. Айтырыш алыр чери: Кызыл хоорай, Щетинкин-Кравченко кудумчузу, 31. Телефону 3-02-05.

Сөөлгү шакта

♦ Казахстанның бедик дагларында “Шымбулак” дээр курортка Хамаарышпас Күрүнелер Демнежилгезиниң (ХКД) удуртукчуларының ужуражышкыны эрткен. Азербайджанның президентизи Гейдар Алиев аарааш кестиргенинден аңаа келбээн, өске чурттарның удуртукчулары шупту келген.

ХКД чурттарының президентилери экономика, терроризм-биле демисел айтырылгаларын чугаалашкан. В.Путин Казахстанның президентизи Нурсултан Назарбаев болгаш Молдавияның президентизи Владимир Воронин-биле аңгы чугааны база кылган. ХКД чурттарының удуртукчуларының дараазында шуул-

турар дээрбечилерни ындыг бомба бус-биле хораннап, узуткап турар. Ынчалза-даа террористер бо удаада америк 1, афган 2 солдатты өлүрген. Элээн каш вертолетту андара аткан деп, медээ үнген. Мону барымдаалааш, американнар күштү мөөңөп эгелээ.

♦ Римде католиктинг шажынның папазы Иоан Павел II телеэфир дамчыштыр Чехияның, Россияның, Словакияның чүдүкчүлеринге мөргүл ном-

чаан. Иоан Павел II мөргүлдү янзы-бүрү дылдарга кылган. Орус дылга чугаалап эгелээрге, чүдүкчүлөр: “Папа Москвага аалдап келинер” деп кыйгырып турган.

♦ Чечен Республикага бо чылын тудуг ажылдары калбарар. Күрүне сектору 70 муң, а хууда сектор 50 муң дөрбелчин метр чурталга шөлүн ажыл-лалга киирерин көргөн.

(АГЕНТИЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыңга кандидат Биче-оол Сундуевич ШЫЫРАП

1944 чылдың январь 1-де Тес-Хем кожуунун О.Шынаа суурга төрүттүнген, ийи дээди эртемниг, өг-бүлелиг, үш ажы-төлдүг, амгы үеде Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы.

1964 чылда дээди өөрөдиге черин дооскаш, Берт-Даг ортумак школазынга башкылап эгелээн. 1967 чылда Тес-Хем комсомол райкомунун бирги секретарына соңгуткан, ооң соонда чылдарда партия Тыва обкомунга, партия Барыин-Хемчик, Кызыл райкомнарынга, ТР-ниң Иштики херектер яамызының оралакчы сайыдынга, 1992-1998 чылдарда ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызынга ажылдаан. 1995 чылда ТР-ниң Дээди Хуралының депутатынга, 2001 чылда ТР-ниң чонунун Улуг Хуралының (сьездизиниң) Даргазынга соңгудуп чораан.

Биче-оол Сундуевич дээрге күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң билдингир ажылдакчызы. Чазактын ажыл-чорудулгазын хажызындан эвес, иштинден билер, улуг арга-дуржулгалыг. Республиканың чону ону таныыр, ооң барбаан сууру Тывада чок. Көдээге-даа, хоорайга-даа ол чурттаан, ооң амьдыралын эки билер кижилерниң бирээзи.

Езулуг кижизиг, биче сеткилдиг, дузааргак, алыксак-чиксек эвес, албан-дужаалын ажыглавас, кижилер-биле чугаалажып билер боорга, чон ону хүндүлээр. Ол кончуг идепкейлиг, кызымак, бодунун үзел-бодалы дээш туржуп шыдаар, авыастыг, чашпаа чорукка хөңнү чок – бо бүгү шынарлары-биле өске удуртукчу-

лардан ылгалдыг.

РФ-тин Чазаның, ооң яамыларының, Сибирь регионунун, кожавыс Моолдун удуртукчулары ол таныыр, билер, кады ажылдап, харылзажып чоруур, оларга ат-авторитеттиг республика даргаларының бирээзи.

Б.С. Шыырап төрүттүнген черинге, төрөл чонунга бердинген езулуг патриот. Тес-Хем кожуунунун социал-экономиктиг байдалы суларга бээрге, чонунун дилээ-биле Чазак Баштыңының оралакчызы бекиткен албан-дужаалын-даа, чымчак сандайында бодавайн, 1999 чылда кожуун чагыргазының даргазының соңгулдазынга киришкеш, тиилээн, бо хүнде кожуунда таарымчалыг байдалды тургузуп шыдаан.

Чазак Баштыңының оралакчызынга ол ажылдап тургаш, культураны болгаш спортту сайзырадырынга төлептиг үлүүн кириген, ону амгы уран чүүлдүң, спорттун чедишкени бекиткен. Бокс болгаш кик-боксинг спортунун федерациязының президенти.

Биче-оол Сундуевич езулугла талантылыг удуртукчу. Наадым, Республика хүнү байырлардарын, Чыгыткылыг Башкы XIV Далай-ламаның, Россияның бирги Президентизи Б.Н. Ельцинниң албан езузу-биле Тывага келирин белеткээр болгаш өске-даа политиктиг, хөй-ниити ужур-дуза-

лыг хемчеглерниң оргкомитеттерин чедишкениг удуртук турганы, оларның бекиткен эрткени орта бадыткал болур.

Тыва национал чаңчылдарны, шажын-чүдүлгени негтередиринге, политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартып келдередиринге база Ада-чуртун Улуг дайынының киржикчи-

лери – эки турачыларга деткимче көргүзөр хемчеглерге ол кончуг идепкейлиг киришкен.

Башкыларның, эмчилерниң, культура ажылдакчыларының, хоочуннарның негелделерин, социал камгалал, пенсия, пособия айттырылганын кордакчыларның аразындан Б.С. Шыырап кончуг эки билер.

ПРОГРАММАЗЫНДАН ЧАМДЫК ОДУРУГЛАРНЫ КИИРЭЭЛИ:

♦ Тыва Республиканың Чазаның, ооң яамыларының, күрүне комитеттериниң удуртукчуларының, ажылдакчыларының санын кызырар, эде көөр. Езулуг шынчы, ак сеткилдиг, чүгле бодунун ажыын сүрбес, улусту хүндүлөп билер, шимченгир кижилерни дешшидер;

♦ чашпаа, хоозун чулчуруур, хөй чылдарда чымчак сандайы олурарларны хостаар, аныяк эртем-билиглиг эр, херээжен кадрларны деткирер;

♦ чаңгыс-ла Чазак Даргазынга чүдүүр, ооң ачызы деп хөөредир чорукту соксадыр болгаш болдурбас;

♦ Чазак биле парламентиң аразында бүгүдөгү билдингир чөптүг эвес удур-дедир бактажышкыннарны туюлундан чок кылыр. Тыва Республиканың бурунгаар хөгжүлдеси дээш бир демниг чаңгыс эп-сеткилдиг ажылдаар;

♦ Кызыл хоорайны чөмненир, ойнап-хөглээр, чурттаар черлерлиг, чараш кудумчуларлыг, корум-чурумнуг, национал омур-хевирлиг кылдыр чаартыр, сайзырадыр;

♦ ажык-чарлыг чорукту, сөстүн хостуну херек кырында хандыраар, массалыг информацияның чөпсектеринге бүгү деткимчени чедирер.

(Халас парлаан).

ТР-НИҢ ЧАЗААНДА

«Хоочуннар дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузун күүседир-биле, «Күш-ажылдың хоочуну» атты тыпсыр чурумун болгаш негелделерниң дугайында Дүрүмнү бадылаарының дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1999 чылдың сентябрь 25-те чарлыын удуртулга болдурган, Кызыл хоорай, Барыин-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл кожуун, Бии-Хем, Таңды, Тес-Хем, Тожу, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Эрзин болгаш Бай-Тайга кожууннар чагыргаларының чанында комиссияларның документтерин чугаалажып көргөш, Тыва Республиканың Чазана «Күш-ажылдың хоочуну» атты тыпсыр дугайында № 69 доктаалды 2002 чылдың февраль 6-да хүлээп алган.

«Күш-ажылдың хоочуну» атты ССРЭ-ниң, Россия Федерациязының Чазак шаңналдары болгаш ведомстволарның шылгарал демдектери-биле шаңнаткан кижилерге тыпсыр.

«Күш-ажылдың хоочуну» аттары:

Кызыл хоорайдан 173, Барыин-Хемчик кожуундан 15, Каа-Хемден 25, Кызыл кожуундан 69, Бии-Хемден 28, Таңдыдан 17, Тес-Хемден 22, Тожудан 13, Чаа-Хөлден 38, Чеди-Хөлден 8, Улуг-Хемден 61, Эрзинден 24, Бай-Тайгадан 59 кижиге тыпсырын доктаалда айткан.

«Күш-ажылдың хоочуну» атты тыпсыр дугайында бо доктаалдан ушта бижилгелерни (шаңнатканнарның аттарын) чогуур шын-зылгаларны тыпсыры-биле республиканың хоорайлар болгаш хоочуннар чагыргаларының чоруткан.

Тыва Республиканың Чазана Н.О. Товуунун эртем-шинчилел ажылының республикага улуг ужур-дузалыг бооп турарын барымдаалааш база Москва хоорай-

га психология эртемнериниң доктору эртем адын чедишкениг камгалап алганынга холбаштыр эртемденниң «Тыва улустун өг-бүлө психологиясы: теория болгаш эмпириктиг шинчилелдер» деп монографиязын ном кылдыр парлап үндүрери-биле 20 муң рубльди Тыва Республиканың Эртем болгаш өөрөдиге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитетинге үзүп бээр дугайында № 73 доктаалды 2002 чылдың февраль 6-да хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазана Бии-Хем кожуунун Туран хоорайда чуртталга секторун чайынды дош хөме алган уржукту чайладыры-биле Чазактын курлавыр фондузундан 20,5 муң рубльди кывар-чаар материалдар садып алыры-биле Тыва Республиканың Хамааты камгалал болгаш онза байдалдар яамызынга үзүп бээр дугайында № 104 доктаалды 2002 чылдың февраль 26-да хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазана «Тыва Республиканың экономиказынга немелде акшаландырышкын системаның дугайында» ТР-ниң Чазаның 1997 чылдың октябрь 30-де № 533 доктаалын күш чок болдурар дугайында № 98 доктаалды 2002 чылдың февраль 16-да хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазана Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазына 1 тоннаның өртөө 2766 рубль азы ниити өртөө 82980 рубль 30 тонна далганын «Подольск» девискээр аш-чем фондузундан бээр дугайында № 103 доктаалды 2002 чылдың февраль 26-да хүлээп алган. Далганын «Тыва тараа продукт» ААН чорудуп бээрин көргөн.

ТР-ниң Прокуратуразында

КЫЗЫГААР АЙТЫРЫЫН ЧУГААЛАШКАН

ТР-ниң прокуратуразыга эрге-хоойлу камгалаар органның удуртукчуларының таарыштырылга чөвүлел хуралы эрткен.

Таарыштырылга чөвүлел хуралының даргазы, республика прокурору С.С. Мосияш хуралдың чаа кежигүнү, РФ-тин ФАЧАЭ-ниң ТР талазы-биле удуртукчузу А.П. Вяткинни таныштырган. «РФ-тин күрүне кызыгаарының тыва участогунда хоойлу-дүрүм байдалының дугайында» илеткелди Кызылда кызыгаар отрядының начальнигиниң

хүлээлгезин күүседип турар С.В. Крылов кылган. ТР-ниң ИХЯ-ның сайыды С.С.-Б. Монгуш, ТР-ниң прокурорунун улуг дузалакчызы О.А. Бузыкаева олар эдеринчи илеткелдерни кылган.

Эрге-хоойлу камгалаар органның үчүт-бүрүткел чурумунун байдалының дугайында шынчыгы чугаа болган. Бо талазы-биле илеткелчи ИХЯ сайыдының

оралакчызы С.Ч. Ондар, ТР-ниң прокурорунун улуг дузалакчызы А.Н. Кочага документилер бүрүткээринде хажыдышкыннарны, прокурор хайгааралында четпестерни шынчыгы шүтүмчүлээн.

Бо ажылды, тодаргайлаарга, үчүт-бүрүткел ажылын шынчыгы контролга алырын хуралга шийтирилээн. Үчүт-бүрүткел ажылын да байдалды чартык чыл эртерге чугаалажырын шийтирилээн.

Василий КРИВДИК.

Төөгүлүг хүрээ

БАГАЙ ЧУВЕ КЫЛЫР БОЛЗА...

Тыва чонунун төөгүзү улуг, феодалдыг Тывага чонун үжүк-бижик чок чорааны шын-на харын, Тывага Мурнуу-чөөн чүктен Моол таварты сарыг шажын 1660 чылдың эгезинде бодарап чедип келген болгай. Амгы Самагалдайдан ырак эвесте, Ак-Кежиг деп черге хүрээни тудуп тургускан. Хүрээ ол черге таптыг-ла 110 чыл болган соонда, ону көжүрер ужурга таварышкан.

1773 чылда ол хүрээни амгы Самагалдайга көжүрүп эккеп туткан. Шажын чуруму-биле хүрээни анаа-ла туда бербес болгай, ол база чурумнуг болур. Ол үеде хүрээни кол бурганыга Макал Комбу бурганның номналын номнап тургаш кылган. Сарыг шажынның Тывага негтерээни чонунун ниити культуразына улуг салдарлыг болган. Шажын-чүдүлгө дүрүмүнде дириг амытаннарга хилинчек кылбас, оор-сук, каржы-хажагай болбас, бурганга, чер-чуртунга чүдүүр болур. Бак чүве кылыр болза, багай болур дээн чүүлдер-ле көвей.

Самагалдай хүрээни 1936 чыл-

га чедир турган. Хүрээни катап 1992 чылда Дамдин Гогоо бурган-биле быжыглап тудуп тургускан. Амгы үеде бо хүрээни чаартып кылыры негеттинип келген. Самагалдай хүрээни Тывага сарыг шажынның тыптып келгениниң 340 чыл оюн 2003 Хой чылында демдеглээр деп турар. Тес-Хем кожуун чагыргазы, Самагалдай суму чагыргазы амдан эгелээш, Тес-Хем кожуунун тургустунганындан бээр 80 чылын, Самагалдай хүрээниң 230 чылын катай байырлаар.

Тываның ховар дээн каас-чараш хүрээни Самагалдайга турган болгай. Ол үеде эртем-номга улуг, биче лама башкы-

ларны өөрөдип турган. Салым-чаянын хуурактардан улуг эртемниг ламалар үнгенин чон чугаалажып чоруур. Самагалдай хүрээниге кожавыс Моол күрүнеден лама башкылар кээп ажылдап турган. Амбын ноян чагыргазының үезинде Тываның 9 кожуундан Самагалдай хүрээниге кээп Майдыр бурган байырлалына киржип турган. Ынчангаш Тывада эн-не үр чылда туруп келген, бир дугаар шажын төвү Самагалдай хүрээниң кыска төөгүзүн допчулай чугаалаарга, мындыг-дур.

Тыва Республиканың Чазана бо төөгүлүг хүрээге деткимчени көргүзүп, бир дуганын немей тударына акша-төгөрик-биле дузалаарын күзээр-дир мен. Хүрээ иштинге немей кылыр чүүлдер-ле көвей. Хүрээ дээрге тыва чонунун национал культуразының бир хевир дээрзин, утуп болбас ужурлуг бис.

Таш-оол ДАШ-ООЛ.

Шажын ажылдакчызы.

Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелелинің материалдарын эрге-хоойлу камгалаар органнарның 1992-2001 чылдарда күүсеткенинің дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың февраль 27 №115 Кызыл хоорай

Россияның Саң-хөө яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелелинің удуртукчузунуң оралакчызы Н.Н.Романованың информациязын дыңнап чугаалажып көргөш, Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелели 1992 чылдың январь 1-ден 2001 чылдың декабрь 28-ке чедир үеде эрге-хоойлу камгалаар органнарже 284528 муң рубль түннүг ревизия материалдарын болгаш хыналдаларны дамчыдып бергенин Тыва Республиканың Чазаа демдеглек тур.

1992-2001 чылдарда илереткен 284528 муң рубль түннүг хажыдышкындардан чогуур сорулгазынга ажыглаваан чарыгдалдар 217192 муң рубль, а ол ышкаш меге документилер болгаш өске кижилер ады тудуп үндүр бижээш, оорлаан, шингээди алган акша 20578 муң рубль, барааннар кииреринге ачы-дуза көргүспээн болгаш кылбаан ажылдар дээш төлевер 12841 муң рубль, кылган чарыгдалдарны бадыткап турар чогуур документилер чокка үндүр бижээни 29227 муң рубль, Тыва Республиканың күрүнениң Өнчү комитетинин чепшээржилгези чокка чогуур актылар тургуспайн үндүр бижээни 901 муң рубль, күш-ажыл төлеверинин амгы күштүг хоойлужудулгазын хажыдып, үндезин чокка шалың төлээринге 3639 муң рубль, доктааткан нормадан ажыр 150 муң рубль төлээни илерез.

Тыва Республиканың Прокуратуразынга 48800 муң рубль түннүг 91 материалды дамчыдып берген. Бүгү материалдар талазы-биле информациялар келген, ооң иштинде 23 хыналда материалды 29526 муң рубль түннүг кеземче херээн оттурган. 6550 муң рубльдин 13 херээн соксаткан, олардан 46 муң рубль 2 херек келдерелге таварышкан, 2250 муң рубльдин 1 херээн соксаткан. 30 муң рубльдин 1 херээн немей истээри-биле дедир чоруткан, 1359 муң рубль түннүг 6 херекти судче киирген, арткан үш херекти истээри уламчылап турар. 1428 муң рубльдин 15 материалдарынга кеземче херээ оттурарындан ойталаан. 11134 муң рубльдин 30 материалдарынга прокурор киржилгези негеттинмес болган. Тыва Республиканың күрүнениң Эртекомитетинин 1998 болгаш 2000 чылдардагы 83 муң рубль түннүг 2 материалын Тыва Республиканың Президентининче дамчыдып берген дугайында прокурорунун медээзи келген. Хынаан 5988 муң рубль түннүг 14 материал талазы-биле 15 медээни хынаан организацияларның удуртукчуларыне чоруткан. 2000 чылдагы 582 муң рубльдин 2 материалын хынаары уламчылап турар. 1998 чылда хоорай судунче 1 негелдени киирген. 3 муң рубль түннүг 2 хыналданың материалдарын медээ кылдыр алган. 53 муң рубльдин 1 материалын 1998 чылда оттурган кеземче херээнге кошкан. (Бай-Тайга кожуун чагыргазы). Өвүр кожуунга күркызыгаар камгалалынга чарыгдалдарны хынаан материал республика прокуратуразынга кирбээ.

Кызыл хоорай прокуратуразыне 112 муң рубль түннүг 2 материалды дамчыдып берген. Оларның бирээзинге, 74 муң рубль түннүг материалга кеземче херээ оттурбаан, а 38 муң рубльдин материалынга медээ келбээ.

ТР-нің ИХЯ-ның экономиктиг үүлгедишкынер-биле демисел чорудар эргелелине 150649 муң рубльдин 156 материалын дамчыткан. Экономиктиг үүлгедишкынер-биле демисел чорудар эргелелче дамчыткан материалдарга хамаарыштыр алган хемчеглер бар. 44416 муң рубльдин 50 материалының талазы-биле 53 кеземче херээн оттурган. 23317

муң рубльдин 28 кеземче херээн, ооң иштинде келдерел-биле 3750 муң рубльдин 7 херээн соксаткан. 2235 муң рубльдин 4 херээн соксаткан. 16474 муң рубльдин 14 херээн судче киирген. Өскелерин ам-даа истеп турар 27285 муң рубльдин 52 материалдарын көөрүндөн ойталаан. КИХК-же 3760 муң рубльдин 12 материалын дамчыткан. ТР-нің ИХЯ-ның Истелге эргелелине 614 муң рубльдин 7, прокуратураже — 863 муң рубльдин 2 материалын дамчыткан. 69153 муң рубльдин 18 материалы истелгеде туруп турар. 1692 муң рубльдин 7 материалын КРЭ-же дедир эгиткен. Мурнунда оттурган кеземче херектеринге 2649 муң рубльдин 4 материалын кошкан. КРЭ-ден 216 муң рубльдин 3 материалы, ооң иштинде 1996 чылдың 144 муң рубльге 2, 1997 чылдың 72 муң рубльге 1 херээ келбээ. 2001 чылдың 1 материалын организастан кем-херек үүлгеди-биле демисел чорудар эргелелче дамчыткан.

ТР-нің организастан кем-херек үүлгеди-биле демисел чорудар эргелелине 74470 муң рубльдин 73 материалын дамчыткан. Бүгү материалдар талазы-биле медээлер келген. 43387 муң рубльдин 29 материалының талазы-биле 33 кеземче херээн оттурган 10485 рубльдин 16 кеземче херээн соксаткан. 5324 рубльдин 4 херээн доктааткан. 9930 муң рубльдин 5 херээн судче дамчыткан, судтар 4174 муң рубльдин 2 херээн чедир истээри-биле дедир чоруткан. Өскелерин ам-даа истеп турар. 13580 муң рубльдин 31 материалының талазы-биле кеземче херээ оттурарындан ойталаан. 195 муң рубльдин 2 материалын мурнунда оттурган кеземче херектеринге кошкан. 13789 муң рубльдин 8 материалынга, ооң иштинде 2000 чылдагы 530 муң рубльдин материалынга, 2001 чылдың 7 материалынга хыналдаларны чорудуп турар. КРЭ-же 430 муң рубльдин бир материалын дедир эгиткен.

ТР-нің ИХЯ-же 6155 муң рубльдин 33 материалын дамчыткан. 6021 муң рубльдин 29 материалынга харыы келген. Ооң иштинде 4003 муң рубльдин 19 материалынга кеземче херектерин оттурган. 1581 муң рубльдин 9 кеземче херээн соксаткан, 169 муң рубльдин 3 херээ келдерелге таварышкан, 177 муң рубльдин 2 херээн доктааткан, 2239 муң рубльдин 6 херээн судче дамчыткан, 2 херекти истеп турар. 1989 рубльдин 8 материалын көөрүндөн ойталаан. 1994 чылда КИХК-же 26 муң рубльдин бир материалын, ИЗЯ-ның Истелге эргелелине бир материалды дамчыткан. 138 муң рубльдин 4 материалынга харыы келбээ.

Кызыл хоорайның ИХЭ-же 1911 муң рубльдин 23 материалын дамчыткан. Бүгү материалдар талазы-биле медээлер келген. 1030 муң рубльдин 12 кеземче херээн оттурган, 440 муң рубльдин 5 херээн соксаткан, 37 муң рубльдин 2 материалын доктааткан, 336 муң рубльдин бир херээн судче киирген, суд бир материалды (161 муң рубль) чедир истээри-биле эгиткен, артканнарын истеп турар. 586 муң рубльдин 7 материалынга кеземче херээ оттурарындан ойталаан, 273 муң рубльдин бир материалын 2001 чылда ооң мурнунда оттурган кеземче херээнге кошкан. 22 муң рубльдин 2001 чылдагы 2 материалын хынап турар. Хыналданың бир материалын Красноярск хоорайже чоруткан.

ТР-нің ИХЯ-ның Истелге эргелелине 307 муң рубльдин 7 материалын дамчыткан. Бүгү материалдарның медээлери келген. 307 муң рубльдин 4 материалынга 5 кеземче херээн оттурган, олардан 307 муң рубльдин 3 материалынга херекти соксаткан, 2 херекти доктааткан.

Мурнунда оттурган кеземче херээнге 3 материалды кошкан.

Тыва Республика талазы-биле Үндүрүг полициязының Федералдыг албан эргелелине 1694 муң рубльдин 5 материалын дамчыткан. Бүгү материалдарның медээлери келген. 25 муң рубльдин 1 кеземче херээн оттургаш, соксаткан. 272 муң рубльдин бир материалын медээ кылдыр хүлээп алган. 730 муң рубльдин ийи материалын ТР-нің күрүнениң Күш-ажыл инспекциязыне дамчыткан, 663 муң рубльдин бир материалын мурнунда оттурган кеземче херектеринге кошкан. 4 муң рубльдин 1 материалын истеп турар.

Кызыл кожуунун ИХК-же 191 муң рубльдин 2 материалын дамчыткан. 2000 чылдың 42 муң рубль түннүг 1 материалынга кеземче херээ оттурарындан ойталаан. 149 муң рубль түнге өске материал дугайында информация контроль-ревизия эргелелине кирбээ.

1997 чылда Бай-Тайга кожуунун иштики херектер килдизинче 2 материалды чоруткан, ол талазы-биле 239 муң рубль түнге 2 кеземче херээн оттурган.

Бүгү материалдар талазы-биле 149 кеземче херээн оттурган турган, оларның иштинде 75-ин соксаткан, 15-ин түр соксаткан, 27 кеземче херээ көрдүнүп турар. Судче 32 херекти чоруткан, ол херектер талазы-биле 33 кижини шийткен, оларның 9-ун шенелдеге шийткен. 115 материалдар талазы-биле кеземче херээн оттурарындан ойталаан.

КРЭ-нің чоруткан негелделери турбуже, 325 муң рубль түнге хыналдаларның 6 материалының талазы-биле эрге-хоойлу камгалаар органнардан хүлээп алдынган хемчеглер дугайында информация келбээ. Республиканың башкылар били бедидер институтунун төпчүткен бухгалтериязының (0,7 муң рубль) талазы-биле, Каа-Хемнин өөредилге килдизинин (0,5 муң рубль) талазы-биле 1993 чылда чоруткан хыналдаларның, 1996 чылда — каттышкан АТБ-1 акционер ниитилелинин (136 муң рубль), 1997 чылда — Тыва Республиканың Россия Федерациязының Москвада Президентизинин чанында Төлээ черинин административтиг бажыңының талазы-биле чоруттунган хыналдаларның материалдарының дугайында Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы информация киирбээ. Ол ышкаш Кызыл хоорайның прокуратуразының 1999 чылда чорутканы автоорук техникумунун талазы-биле (38 муң рубль) болгаш "Сукпак" совхоз талазы-биле (149 муң рубль) Кызыл кожуунун иштики херектер килдизинин хыналдаларының материалдарының талазы-биле информация келбээ.

Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелелине кеземче херектерин истеп база оларны судтарга көрүп турар үеде чедирген когаралдарны дедир эгидер дугайында информацияны эрге-хоойлу камгалаар органнар киирбейн турары-биле холбаштыр Саң-хөө яамызының КРЭ-де чүгле 394 муң рубльди дедир эгиткен дугайында информация бар болуп турар.

Ооң-биле чергелештир яамыларның болгаш ведомстволарның, хоорайның болгаш муниципалитет бүдүрүлгелеринин база организацияларның удуртукчулары материалдыг когарал чедирген кижилерге хамаарыштыр корум-чурум талазы-биле болгаш материалдыг харысалганың хемчеглерин онаавайн турар.

Тыва Республиканың Чазаның

доктаадыры болза:

1. Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелелинің хыналдаларының 1992-2001 чылдарда эрге-хоойлу камгалаар органнарже чоруткан материалдарының күүселдезинин дугайында Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелелинің удуртукчузунун оралакчызы Н.Н.Романованың информациязын дыңнаан кылдыр хүлээп алыр.

2. Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелелинің материалдарын боттандырар талазы-биле эрге-хоойлу камгалаар органнарның ажылын четпес деп санаар.

3. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы кеземче херектерин истеп база оларны судтарга көөр үеде чедирген когаралдыг орун тургузар дугайында информацияны Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелелине 2002 чылдың март 10-га чедир киирер.

4. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызынга, Россия Федерациязының Үндүрүг полициязының Тыва Республикада Федералдыг албанының эргелелине, Россия Федерациязының Айыл чок чорунун Тыва Республикада Федералдыг албанының эргелелине, Тыва Республиканың Прокуратуразынга сүмелээри болза:

— чоруттунган ревизияларның (хыналдаларның) түңнелдеринин талазы-биле материалдарны алырда, оларны хоойлуда көрдүнгөн хуусааларда көөр база чогуур шийтпир хүлээп алдынган соонда, 10 хонук хуусаада хүлээп алдынган хемчеглер дугайында контроль-ревизия органыне дыңнадыр.

— Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының Тыва Республикада Контроль-ревизия эргелели-биле удур-дедир хыналдаларны квартал санында чорудар.

5. Яамыларның болгаш ведомстволарның, хоорайның болгаш муниципалитет бүдүрүлгелеринин база организацияларның удуртукчуларынга дагыры болза:

— бо доктаалды неделя хуусаада коллегияларга көөр, акша-хөреңги самчыгалдынга, оларны айткан сорулгазынга чарыгдаваанынга буруулуг кижилерге хамаарыштыр хүлээп алдынган хемчеглер дугайында Тыва Республиканың Чазаның дыңнадыр;

— хомудалдарны кеземче херектеринге дүүштүр база суд чорудулгазының негелде чурумун езугаар көрүп тургаш, хоойлу-дүрүм барымдаалавайн чарыгдаан болгаш самчыгдаан акша-хөреңгилерни база материалдыг үнелиг чүүлдерни тыртар дугайында долу хемчеглерни алыр. 2002 чылдың апрель 15-ке чедир Тыва Республиканың Чазаның яамыларның болгаш ведомстволарның буруулуг кижилерден чедиргени материалдыг когаралды эгидер талазы-биле ажылының дугайында информацияны киирер.

6. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы материалдыг когаралды эгидер талазы-биле алдынып турар хемчеглер дугайында информацияны Тыва Республиканың Чазаның хуралыне 2002 чылдың майда киирер.

7. Бо доктаалды күүселдези дээш контрольду Тыва Республиканың Чазак Баштыңының оралакчылары И.Н.Товарищ-тайга база В.Ш.Оюнга дагыр.

Ш.ООРЖАК.

2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында Тыва Республиканың Хоойлузу

Дээди Хурал 2002 чылдың январь 30-де хүлээп алган

1 чүүл. 2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң чарыгдалдар талазы-биле 4001883 муң рубль түнге, орулгалар талазы-биле 4001883 муң рубль түнге бадылаар.

2 чүүл. 2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң кирер орулгалары: бо Хоойлууга 1-ги капсырылга езугаар шилчидилгелерниң нормативтери-биле дүүштүр – федералдык база республика үндүрүглерин база чыып кириер акшаларны төлээнинден кирген орулгалары;

бо Хоойлуунуң 4-кү чүүлү-биле айтып доктааткан нормативтер езугаар – хоорайларның болгаш суурларның чери дээш база көдээ ажыл-агый ужур-дузалыг черлер дээш, чер үндүрүүнүң болгаш аренда телевидерлериниң;

Россия Федерациязының хоойлужулгазы-биле дүүштүр – хамааты-эрге-хоойлуну, административтиг болгаш кеземче харысалгазын ажылгаарының хемчеглерин, оон иштинде торгаалдарны, компенсацияларны база каража-когаралдарны дедир эгиткенден кирер орулгалары;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужулгазы-биле айтып доктааткан түңнер-биле – биче сайгарлыкчы чоруктун субъектилеринге үндүрүт онаарының, учеттуг болгаш отчеттуг болурунун бедүүнүткен системазын ажылгаары-биле холбаштыр тыртар чангыс аай үндүрүгүн;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужулгазы-биле доктаадып айткан нормативтер езугаар – ажыл-чорудулганың тодаргай хевирлеринге онааган чангыс аай үндүрүгүн;

орулгаларның 100 хуу хемчээли-биле – республика өнчүзүнге хамааржыр акциялар талазы-биле дивидендтерин;

орулгаларның 100 хуу хемчээли-биле – Тыва Республиканың девискээринде турар республика өнчүзүнге эт-хөренгини арендага дужааганындан кирер орулгалары;

үндүрүглерни база ыяап-ла дужаар телевидерни төлээниниң соонда, күрүнениң каттышкан бүдүрүлгелериниң орулгаларының арткан кезээниң;

черни болгаш материалдыг эвес активтерни сатканындан кирген орулгалары; күрүне өнчүзүнде турар эт-хөренгиден өске-даа акша-хөренгилериниң, а ол ышкаш республика бюджетиниң күсели-биле акшаландырып турар-организацияларның ажыл-чорудулгазының чөпшээрээн хевирлеринден – орулгаларның 100 хуузузун;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужулгазы-биле дүүштүр республика бюджетинде кирер ужурлук өске-даа үндүрүглерден, чыып дужаар акшаларының, каайтыларның болгаш өске-даа телевидерлерниң күсели-биле тургузуп кириерин доктаадып айтыр.

Тыва Республиканың республика бюджетиниң орулгаларының 2001 чылда санаашкындар-биле үндүрүг төлекчилеринден кирген 2002 чылдың январь 1-де тургустунган өрени төлээр-биле, чер иштин ажылгааны дээш, минерал-чиг эт баазанын катап тургузары-биле кирген акша-хөренгилерни, а ол ышкаш 2002 чылдың январь 1-ге чедир күштүг бооп турган ол үндүрүглерниң нормативтиг хуваалдазы-биле дүүштүр айткан үндүрүглерни өй-шаанда төлөөзү дээш, торгаалдарны база хөөлерни шилчидер.

3 чүүл. Россия Федерациязының Үндүрүг Кодекзиниң бирги кезээниң 116, 117, 118, 120 (1-ги, 2-ги пункттар), 124, 125, 126, 128, 129, 129, 132, 134, 135 (2-ги пункт) база 135 чүүлдери-биле көрдүнгөн үндүрүг талазы-биле хемчеглер кылдыр ажылгап турар тыртар акшаларының (торгаалдарының) түңнери Тыва Республиканың республика болгаш тус чер бюджеттеринче дараазында:

Тыва Республиканың республика бюджетинче - 25 хуу;
тус чер бюджеттеринче - 25 хуу хемчээл-биле шилчидер.

4 чүүл. 2002 чылда чер үндүрүүнүң база аренда телевидериниң төлекчилери хоорайларның болгаш суурларның черлери дээш, а ол ышкаш көдээ ажыл-агыйга ажылгаар черлер дээш, айткан телевидерни Тыва Республиканың бюджеттеринин аразында хуваар кылдыр Федералдыг казначействонун органнарының бүрүн долу хемчээл-биле дараазында:

хоорайларның болгаш суурларның черлери дээш;
Тыва Республиканың республика бюджетинче - 35 хуу;

хоорайларның болгаш суурларның бюджеттеринче - 50 хуу хемчээл-биле шилчидер.
Көдээ ажыл-агыйга ажылгап турары черлер дээш;

Тыва Республиканың республика бюджетинче - 10 хуу;
тус черниң бюджеттеринче - 90 хуу хемчээл-биле шилчидер.

Тыва Республиканың «Чер дээш телевидер дугайында» Хоойлузунун 23-кү чүүлүнүн чер үндүрүүнүн база аренда телевидериниң төпчүккен акша-хөренгилерин тускай сорулгазынга ажылгаар дээн кезээниң күштүг болурун 2002 чылда соксадыр.

5 чүүл. Күрүне өнчүзүнде турар чер

участоктарың хамаатыларга болгаш юридиктиг эргелиг албан черлеринге садарындан кирген акша-хөренгилерни азы Тыва Республиканың Чазаның айтып доктаатканы нормалар езугаар оларны садарынга чарыгдалдарны казып каапкаш, оларны арендадан эргезин сатканындан акша-хөренгилерни бо Хоойлуунуң 4-кү чүүлү-биле айтып доктааткан нормативтер-биле дүүштүр Тыва Республиканың бюджеттериниң деңгелдериниң аразында оларны киргенинден орулгаларны дараазында хуваап тургаш, Федералдыг казначействонун органнарының санынче шилчидер.

6 чүүл. 2001 чылда күштүг бооп турган чер үндүрүүнүн түнүн 2002 чылда черниң бүгү-ле бөлүктөрүнүн 2 коэффицент-биле ажылгаары доктаадыр.

7 чүүл. Долгандыр бойдус хүрээлелин бокталдырып кирлендирип турар чүүлдерни үндүр октаары, кирлиг сутну өскээр чыып, аксыры дээш телевидер база бокту таарыштыр ырадыр төгери дээш, 2001 чылда турган телевидерни 2002 чылда 1,18 коэффицент-биле ажылгаар.

8 чүүл. Ышты дазылынга турда кезип алгыры-биле чөпшээрээн, 2001 чылда күштүг болуп турган телевидерниң эң кудуку хемчээлин 2002 чылда 1,12 коэффицент-биле ажылгаар.

9 чүүл. Долгандыр хүрээлелге чедирген каражаны эгидер дугайында негелде талазы-биле (бир эвес бойдузун каражага таварышкан объекттиң ниити ажылгапта турар болза) 2002 чылда түңнерин база аңнаарының болгаш балыктаарының чөлөк-хөренгилерин, оларның дузазы-биле хоойлу үрөп тып алган олча-ажыын, күрүнениң бойдус заповедниктериниң база национал парктарының девискээринге хажыдышыяныры дээш тыртары хажырышыянырының болгаш компенсацияларның түнүнден өскезинден ангызын, хажырткан чүүлдерин сайгарганындан кирген акша-хөренгилерни долгандыр бойдус хүрээлелинге чедирген чидиргелерни катап тургузары-биле хемчеглерни алыр кылдыр тус чер бюджеттеринче шилчидер деп доктаадыр.

10 чүүл. Чер иштин казып ажылгааны дээш чангыс удаа база доктаамал телевидерни төлээнинден орулгаларны Тыва Республиканың республика база тус чер бюджеттеринче дараазында нормативтер-биле:

Тыва Республиканың республика бюджетинче - 15 хуузузун;
тус чер бюджеттеринче - 45 хуузузун шилчидерин доктаадыр.

11 чүүл. Республика өнчүзүнде турар орулгаларының база чарыгдалдарының сметазында үндөзүлгөзү, Тыва Республиканың республика бюджетиниң акша-хөренгилериниң күсели-биле акшаландырып турары эртем, өөредилге албан черлеринге, кадык камгалал албан черлеринге, культураның болгаш уран чүүлдүн күрүне албан черлеринге, эрге-чагырганың күселекчи органнарының оперативтиг эргелелинге дамчыдып бергени, эт-хөренгини арендага дужааганындан орулгаларының бүрүн долузу-биле Тыва Республиканың республика бюджетиниң орулгаларына кирер болгаш айткан албан черлериниң база организацияларның орулгаларына болгаш чарыгдалдарына айтыр.
Кирген акша-хөренгилерни бюджеттиң айткан албан черлеринде Федералдыг казначейство органнарында ажыткылаан санажылга документилеринге айтыр болгаш бо Хоойлуунуң 17-ги чүүлү-биле доктаадып айткан түңнеринден ажыр оларны ажаап-тежээринге бюджеттен акшаландырырын база оларның материал-техниктиг баазанын хөгжүдеринге немелде кирер дөзү кылдыр ол албан черлерин ажаап-тежээринге шилчидип чорудар.

12 чүүл. Тыва Республиканың республика бюджетиниң акша-хөренгилерини сайгарар ээлериниң эргезинде турар бюджет албан черлериниң сайгарлыкчы болгаш орулга кирер өске-даа ажыл-чорудулгазындан алгылааны акша-хөренгилерин Федералдыг казначейство органнарында оларның ажыткылааны санаашкын документилеринге айтып каар болгаш оларның эргезинде турар бюджет албан черлериниң үстүкү организацияларының бадылал кааны орулгаларының болгаш чарыгдалдарының сметазы-биле дүүштүр оларның боттарының санажылга документилеринде артан акша-хөренгилериниң хемчээли-биле бюджет организациялары чарыгдар.

Сайгарлыкчы болгаш орулга кирип турар өске-даа ажыл-чорудулгандан акша-хөренгилерниң күсели-биле күүседире хамааржыр черээлерни бо Хоойлуунуң 40-ги чүүлүнде тодардып айтканы-биле демей ол чурум езугаар оларның бадылал берген орулгаларының болгаш чарыгдалдарының сметазының хемчээли-биле чарар болгаш төлээр.

Сайгарлыкчы болгаш өске-даа орулгалар кирер бюджет албан черлериниң ажыл-чорудулгазындан орулгаларының кирерин болгаш ажылгаары айткан Тыва Республиканың республика бюджетиниң күселединиң дугайында отчетка айткан ол операцияларны бижип демделгээш, Тыва Респуб-

ликаның республика бюджетиниң акша-хөренгилерин ээлеп сайгарар кол-кол органнарың болгаш алыкчыларын четка алыр.

13 чүүл. 2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинге кирер орулгалары бо Хоойлуунуң 2-ги капсырылгазы езугаар түңнер-биле кирер кол-кол дестер талазы-биле өөренип көөр.

14 чүүл. 2002 чылда Тываның лицензия-бүрүткел палатазы Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужулгазы-биле дүүштүр ажыл-чорудулганың бүгү-ле хевирлерин чөпшээр, лицензия бергенинден кирген лицензиядан база бүрүткээнинден кирген акша-хөренгилер бүрүнү-биле Тыва Республиканың республика бюджетинге кирер болгаш олардан 850 муң рубльди лицензия-чөпшээрел талазы-биле ажыл-чорудулганы хандыраары-биле Тыва Республиканың лицензия-бүрүткел палатазынче чорудуп бээр.

15 чүүл. 2002 чылда кожуннарның, Кызыл биле Ак-Довурак хоорайларның бюджеттеринче федералдыг болгаш девискээрлерниң үндүрүглеринден база чыып кирер акшаларындан дараазында телевидерлерден орулгалары;

бо Хоойлууда 1-ги капсырылга езугаар шилчидилгелерниң нормативтеринге дүүштүр федералдыг база республика үндүрүглеринден болгаш чыып кириер акшаларны төлээринден кирер орулгалары;

биче сайгарлыкчы чоруктун субъектилеринге үндүрүг онаарының, учеттуг болгаш отчеттуг болурунун бедүүнүткен системазын ажылгаары-биле холбаштыр тыртар чангыс аай үндүрүгүн – Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлуунда доктаадып айткан ниити түн-биле;

ажыл-чорудулганың тодаргай хевирлеринге онааган орулгага чангыс аай үндүрүтте – Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлуу-биле айтып доктааткан нормативтер-биле;

муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр акциялар талазы-биле дивидендтерден – орулгаларның 100 хуу хемчээли-биле;

муниципалитет тургузуунун девискээринде туруп турар, муниципалитет өнчүзүнге хамааржыр эт-хөренгини дужааганындан кирер орулгаларының 100 хуу хемчээли-биле; муниципалитет өнчүзүнде хамааржыр турар эт-хөренгилерден кирер өске-даа акша-хөренгилериниң, а ол ышкаш тус черниң бюджетинден акшаландырып турар организацияларның ажыл-чорудулгазының чөпшээрээн хевирлеринден – орулгаларының 100 хуу хемчээли-биле;

черни болгаш материалдыг эвес активтерни сатканындан кирер орулгалары;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың хоойлужулгазы-биле дүүштүр кожуннарның болгаш Кызыл база Ак-Довурак хоорайларның бюджеттеринче шилчидер ужурлук өске-даа үндүрүглерни, чыып кирер акшалары, каайтыларны база өске-даа телевидерлерни шилчидерин доктаадып айтыр.

16 чүүл. 2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң чарыгдалдарының хуваалдазын Тыва Республиканың бюджеттериниң чарыгдалдарының функция талазы-биле кезектер болгаш иштики кезектер талазы-биле бо Хоойлуунуң 3-кү капсырылгазы езугаар бадылаар.

17 чүүл. 2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң ведомство талазы-биле структуразының чарыгдалдары бо Хоойлууга 4-кү капсырылга езугаар бадылаар.

18 чүүл. Тыва Республиканың Чазаның «2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуунуң күселин турар үеде, Тыва Республиканың республика бюджетин ээлеп сайгарар кол-кол органнарының кирип келгени-биле Тыва Республиканың республика бюджетинге:

чамдык албан черлерин, хемчеглерни база чарыгдалдарының хевирлерин акшаландыра талазы-биле бүрүн эргелерни дамчыдып берген таварылгада – Тыва Республиканың республика бюджетиниң чарыгдалдарының ведомство талазы-биле структуразынга;

күрүнениң чамдык бүрүн эргелерин боттандыраары-биле акша-хөренгилериниң бюджеттер аразында хамаарылгаларының чуруму-биле тус черниң бот-башкарылга органнарынга дамчыдып берип турда – Тыва Республиканың республика бюджетиниң чарыгдалдарының ведомство талазы-биле структуразынга;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың контроль органнарының кирген бижиктери езугаар – бюджеттиң акша-хөренгилериниң алыкчылары оларны хоойлу езугаар эвес азы тускай сорулгазындан өскээр чарыгдан түңнеринге акшаландырышыянырыны эзөөдериниң аргазы-биле структуразынга база Тыва Республиканың бюджеттериниң функционалдыг болгаш экономика талазы-биле структуразынга;

2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетин күселин турар үеде, Тыва Республиканың бюджетиниң чарыгдалдарының экономика талазы-биле бөлүктээшкениниң чамдык чүүлдериниң талазы-биле камналга тургустунуп келген таварылгада – Тыва Республиканың бюджетиниң чарыгдалдарының экономика талазы-биле структуразынга;

Тыва Республиканың республика бюджетиниң чарыгдалдарының ведомство талазы-биле структуразынга база Тыва Республиканың бюджеттериниң чарыгдалдарының функционалдыг болгаш экономика талазы-биле структуразынга курлавыр фондурларының акша-хөренгилериниң күсели-биле Тыва Республиканың күселекчи эрге-чагырга органнарынга база тус чер бюджеттеринге үндүрүп берип турар акша-хөренгилерин түнүнге;

Тыва Республиканың республика бюджетиниң чарыгдалдарының ведомство талазы-биле структуразынга, Тыва Республиканың бюджеттериниң чарыгдалдарының функция болгаш экономика талазы-биле структуразынга – бо Хоойлуунуң 42-ги чүүлү-биле дүүштүр дараазында өскерилгелер болгаш немелделер-биле «2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлуу-биле бадылаан, оларга берген акшаландырышыянының хемчээли-биле 2001 чылда Тыва Республика талазы-биле Федералдыг Казначейство эргелелиниң санарында 2002 чылдың январь 1-де Тыва Республиканың республика бюджетиниң акша-хөренгилериниң арткан түңнерин;

Россия Федерациязының база Тыва Республиканың бюджетин езугаар хоойлужулга-биле айтып доктаатканы өске-даа таварылгаларда өскерилгелерни кирер эргелиг.

19 чүүл. Тыва Республиканың Чазаның Тыва Республиканың күрүне албан-хаакчыттарының база бюджет адырының албан черлериниң болгаш организацияларының санын улгаттырып, көзүде бээр шийтпирни 2002 чылда хүлээп алыр эргези чок.

Муниципалитет албан черлериниң болгаш бюджет адырының албан черлериниң база организацияларының ажылдакчыларының санын көзүде бээр шийтпирни 2002 чылда хүлээп албазын тус черниң бот-башкарылга оргнарынга сүмелээр.

20 чүүл. 2002 чылда муниципалитет тургузуларын саң-хөө талазы-биле деткириниң Республика фондузунун хемчээлин 1712899 муң рубль түнге бадылаар:

олардан	(муң рубль)
Муниципалитет тургузуларын бюджет талазы-биле хандырылганын деңгээринге дотацияларга ооң иштинде:	
ажылдавайн турар чоннун медицина талазы-биле ыяап-ла камгаладырынга акша-хөренгилер	195000
Кыдыкы Сонгу чүктүн районнарында база чурттакчы чоннун болгаш социал адырны база чуртталга-коммунал ажыл-агыйның бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын хандыраары-биле чыңгырны сөөртүп чедирери кызгаарлыг хуусаалыг оларга деңгээл черлерге нефть продуктуларын, одаар чүүлду болгаш аш-чем барааннарын (акцизтерге хамаарышпас) сандып алырынга база сөөртүп чедиреринге күрүнениң саң-хөө дузазын чедиреринге субсидиялар	129129
Тус черниң бот-башкарылга органнарының эргезинге дамчыдып берген чуртталга-коммунал ажыл-агый объектилерин карыгаларын төлээринге дотациялар	1725

Муниципалитет тургузуларын саң-хөө талазы-биле деткириниң Республика фондузундан 2002 чылда муниципалитет тургузуларын саң-хөө деткимчезин бо Хоойлууга 5-кү капсырылга езугаар бадылаар.

Муниципалитет тургузуларын саң-хөө талазы-биле деткириниң Республика фондузундан саң-хөө талазы-биле дузаламчызын бадылаан түнүн тус чер бюджеттерин күселин турар үеде, сезон аайы-биле туруп келир негелделерни барымдаалал тургаш, бюджеттиң ниити айткан түнү-биле дүүштүр тус чер бюджеттериниң күселединиң үезинде, бюджеттиң ниити хуваалда даңзын-биле дүүштүр тус чер бюджеттеринче ай санында-ла шилчидип турар.

21 чүүл. Тыва Республиканың Чазаны

муниципалитет тургузууларының саң-хөө талазы-биле Республика фондузунун база компенсация фондузунун акша-хөренгилеринин күсели-биле тус чер бюджеттерин акшаландырып турарының дугайында информацияны Тыва Республиканың Дээди Хуралына отчеттук айның дараазында бир айдан орайтапайн чорудуп турар.

22 чүүл. 2002 чылда тус чер бюджеттеринин күсөлдезин федералдыг казначейство органны касса талазы-биле хынаарын хандыраар.

Тыва Республиканың республика болгаш тус чер бюджеттеринин күсөлдезин федералдыг казначейство органны касса талазы-биле чарган чөпшээржилге-дугур-жугулар-биле дүүштүр база халас үндезий-биле боттандырып доктаадыр.

23 чүүл. Бо Хоойлуга дүүштүр тус чер бюджеттеринче шилчидер кылдыр көрдүнген Тыва Республиканың республика бюджетинден сай-хөө талазы-биле дузазының акша-хөренгилерин база өске-даа тускай сорулгаларга дедир эгитпес кылдыр көргөн шилчидилгелерни Россия Федерациязының база Тыва Республиканың бюджет болгаш үндүрүт талазы-биле хоойлужулдуулазының негелделерин күсөдип турар муниципалитет тургузууларына чүгле кандыг-бир тускай таварылгалар, негелделер болгаш (азы) онзагай негелделер чокка үндүрүп бээрин доктаадыр.

Тыва Республиканың республика бюджетинден саң-хөө дузазын шуут дорт ап турар тус чер бюджеттерин Тыва Республиканың Чазаның бурун эргелиг органны ревизияларны болгаш хыналдаларны чорудар эргелиг.

24 чүүл. Федералдыг бюджеттин компенсациялар фондузундан 2002 чылда алыр субсидияларның база субвенцияларның болгаш агар чарыгдалдарны акшаландырып чорудуп турар кемчээлдерин бо Хоойлуга 7-ги капсырылга езугаар бадылаар.

Тыва Республиканың Чазаның «Хоочуннар дугайында», «Россия Федерациязында инвалидтерини социал камгалалының дугайында», «Уруг-дарыглыг хамаатыларга күрүне пособиелеринин дугайында» Федералдыг хоойлуларны боттандырып-биле бо чүүлүн доктаадып айткан компенсациялар фондузундан тус чер бюджеттеринге үндүрүп берип турары, Тыва Республиканың республика бюджетинден үндүрүп берип турар акша-хөренгилерин алыкчыларының мурнунга өрелерин төлээри-биле ажыглаттынмаан акша-хөренгилерин доктааткан чурум езугаар шилчидер эргезин киириштир, тус черин бот-башкарылга органнының киирип келгени езугаар субсидияларның база субвенцияларның кемчээлдеринге өскөрүлгелерни киирер эргелиг.

25 чүүл. Социал чарыгдалдарны кады акшаландырып фондундан 2002 чылда тус чер бюджеттеринге үндүрүп бээр болгаш бюджет адырының организацияларының ажылдакчыларының ажал төлеверин төлээр талазы-биле Чаңгыс аял тариф четкизинин бирги разрядының тарифтиг түнүн (шалынын) өстүреринге чарыгдалдарның чамдык кезезин төлээр дотацияларның кемчээлин бо Хоойлуга 8-ги капсырылга езугаар бадылаар.

26 чүүл. Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылда эргежок чугула апарган таварылгада, саң-хөөнүң кирер дестери бар турда, бюджеттерин күсөдип турда, касса талазы-биле түр үзүктелишкенинни дуглаары-биле саң-хөө чылының аргазы-биле Тыва Республиканың республика бюджетинден тус чер бюджеттеринге бюджеттин хуу чок чээлилерин берип болур эргелиг.

27 чүүл. Тыва Республиканың Чазаның Тыва Республиканың девискээринде бүрүткеткен болгаш күрүнениң азы муниципалитеттин каттышкан бүдүрүлгелери, бюджет организациялары болбайн турар юридиктиг эргелиг албан черлеринге бюджеттен чээлин чүгле банкыларның магадылалы, хүлээнип алганы (тус черин бот-башкарылга органнының хүлээнип алганында), эт-хөренгини долаага салган, оон иштинде акциялар, өртектелер өске-даа саазынарны, хуу дадырларны, оларның талазы-биле санаан хууларны барымдаалап тургаш, бюджеттен берип турар чээлилерни 100 хуу кемчээл-биле Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөренгилеринден берип болурун доктаадып айттыр. Алган хүлээлгелерни күсөдир о өрени бүрүн долузу-биле төлээрин хандыраар ужурулур.

28 чүүл. Юридиктиг эргелиг албан черлери бюджеттен чээлилерни тускай сорулгалы-биле ажыглавын баарга, айткан акша-хөренгилерин тускай сорулгалы-биле ажыглаван үезинде, Россия Федерациязының Төп банкызының чегдирген акшазының (учет түнүнүн) ийи дакпыр түнүнүн кемчээли-биле торгаалды онаар анаар.

Бюджеттен алган чээлинин акша-хөренгилерин тускай сорулгалы-биле ажыглавааны деп, бюджеттин чээлинин бээринин негелделери езугаар көрдүмчүл сорулгаларже ол акша-хөренгилерин өскээр чарыгдан ай-хүнүнден бээр оларны Тыва Республиканың республика бюджетинче эгидеринге чедир азы тускай сорулгалы-биле ажыглаан үезинге чедир хуусааны ыңча дээр.

Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөренгилерин тускай сорулгалы-биле ажыглавааны дээр, айткан торгаалдарны федералдыг казначейство органны онаар.

29 чүүл. Тыва Республиканың бюджетинден мурнунда берген бюджет чээлилерин, бюджет кредиттерин дедир эгиткенниң база

оларны ажыглааны дээр, төлеверлерин күсели-биле акша-хөренгилерин Тыва Республиканың республика бюджетинче шилчидип киирерин доктаадыр.

Бюджеттен алган чээлилерин, бюджет кредиттерин дедир эгиткенниң база ол ышкаш оларны ажыглааны дээр, төлеверин бюджетке ыяал-ла төлээр акша-хөренгилер-биле денээр.

30 чүүл. Тус чер бюджеттеринге берген бюджет чээлилерин база тус черин бот-башкарылга органнының магадылалы-биле тус чер бюджеттеринге, бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга берген бюджет кредиттерин эгидеринин хуусааларын сагываанда база оларны тускай сорулгалы-биле ажыглаваанда, а ол ышкаш дедир эгитпес кылдыр тус чер бюджеттеринге берген, Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөренгилерин тускай сорулгалы-биле ажыглаваанда, бо Хоойлу-биле көрдүнген, саң-хөө дузазының бүтү-ле хөвирлеринин тус чер бюджеттеринге бээр кызырлыг азы Тыва Республиканың республика бюджетинге эгидер ужурулур акша-хөренгилерин түнүн тускай сорулгалындан өскээр ажыглааны акша-хөренгилеринин түнүн Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужулдуулазы-биле доктааткан чурум езугаар дедир тыртар.

Тыва Республиканың тус чер бюджеттеринин өрелерин, а ол ышкаш тускай сорулгалы езугаар ажыглаван түннерин Тыва Республиканың бюджеттеринин чарыгдалдарының функция талазы-биле «Өске денелдин бюджеттеринге саң-хөө дузазы-деп кезезин талазы-биле тус черин бюджеттеринче шилчидер кылдыр көрдүнген акша-хөренгилерин кезезин Тыва Республиканың республика бюджетинге тус чер бюджеттеринин аразында удур-дедир санажылга езугаар тодараткаш, төлээр болгаш тыртар.

31 чүүл. Тыва Республиканың Чазаның Тыва Республиканың республика бюджетин-биле тус чер бюджеттеринин аразында удур-дедир санаашкынарны, оон иштинде Россия Федерациязының база Тыва Республиканың бюджет талазы-биле хоойлужулдуулазы езугаар, тус черин бот-башкарылга органнының күсөдир-биле магадылаан хуусаалары көлгени-биле база негелделери езугаар чорудар эргелиг.

32 чүүл. Өрениң кол түнүн төлээринин күсели-биле тургузар Девискээринин аш-чем фондузун 2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин чарыгдалдарының составына 1100 муң рубль түнүг кылдыр бадылаар.

33 чүүл. Кыдыкы Сонгу чүктүн районнарынче база чүктөрни сөөртүп чедирери кызыгаарлыг хуусаалыг оларга денчезин черлерже аш-чемни (барааннарны) хуусаа бетинде сөөртүп чедирерин саң-хөө талазы-биле күрүнөден деткиринин Девискээр фондузун 2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин чарыгдалдарының составына 7800 муң рубль түнүг бадылаар.

Кыдыкы Сонгу чүктүн районнарынче база барааннарны сөөртүп чедирери кызыгаарлыг хуусаалыг оларга денчезин черлерже аш-чемни (барааннарны) хуусаа бетинде сөөртүп чедирерин күрүнөден саң-хөө талазы-биле деткиринин Девискээр фондузун 2002 чылда: (муң рубль)

Бюджет чээлилерин бээринден алган хууларның күсели-биле	7500
өрениң кол түнүн төлээринин күсели-биле	300 муң рубль

Кыдыкы Сонгу чүктүн районнарынче база чүктөр сөөртүп чедирери кызыгаарлыг хуусаалыг оларга денчезин черлерже аш-чемни (барааннарны) хуусаа бетинде сөөртүп чедирерин күрүнөден саң-хөө талазы-биле деткиринин Девискээр фондузунун акша-хөренгилерин Тыва Республиканың Хуралының доктаадып айтканы чурум-биле бээр болгаш чарыгдалар.

34 чүүл. Тыва Республиканың Чазаның Кыдыкы Сонгу чүктүн районнарынче база барааннарны сөөртүп чедирери кызыгаарлыг хуусаалыг аана денчезин черлерже аш-чемни (барааннарны) хуусаа бетинде сөөртүп чедирерин саң-хөө талазы-биле күрүнөден деткиринин Девискээр фондузунун болгаш аш-чемни Девискээр фондузунун акша-хөренгилерин Тыва Республиканың хоойлужулдуулазы-биле дүүштүр ол акша-хөренгилерин ажыглааны дээр төлеверин тыртпышаан, бо Хоойлуңу күштүг болуп эгелээс хүнүнде күштүг турганы, Россия Федерациязының Төп банкызының чегдирген акша-хөренгилеринин сан-түнүнүн (учет түнүнүн) үштүг бир кезээ кемчээл-биле дедир эгидер болгаш төлээр, ыңдыг негелде-биле акша-хөренгилерин бүдүрүлгелерге болгаш организацияларга үндүрүп бээр.

35 чүүл. 2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин чарыгдалдарының составына Тыва Республиканың бюджет чээлининин фондузун 4600 муң рубль түнүг бадылаар.

2002 чылда Тыва Республиканың бюджет чээлининин Фондузун дараазында акша-хөренгилеринин күсели-биле:

Бюджеттен чээли бээринден алган хуулардан өрелерин кол түннерин төлээнинден	1000
боттарының орулгаларындан	19637
	25363 муң рубль

Тыва Республиканың бюджет чээлининин фондузунун акша-хөренгилерин Тыва Республиканың Дээди Хуралының бадылааны чурум-биле дүүштүр инвестиция төлевилелдерин акшаландырып-биле шилчидер. Тыва Республиканың бюджет чээлининин фондузунун чарыгдалдарының составына Тыва Республикада биче сайгарлыкчы чорукту күрүнөден деткирин акшаландырып-биле 15690 муң түнүг рубльди бээрин көөр.

36 чүүл. 2002 чылда «Тыва Республиканың улусчу банкызы» деп акционерлиг банкының акционерлиг ажык иниттели 2002 чылда бюджеттин чээли фондузунун акша-хөренгилерин бээринин, оларны тускай сорулгалы-биле ажыглаарының база дедир эгидеринин талазы-биле контролдаарының агентизи болурун тодараттып айттыр.

37 чүүл. Дедир эгидери-биле Тыва Республиканың бюджетинден берген акша-хөренгилерин өй-шаанда эгидип төлөөзүн дээр база оларны ажыглааны дээр хууларын 2002 чылдың январь 1-де байдал-биле төлээр хуусаазын узатканы дээр, санаан төлээр болгаш торгаалдар талазы-биле Тыва Республика бюджетинин мурнунга юридиктиг эргелиг албан черлеринин өрелеринин 2002 чылда реструктуризациязын «2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 32-ги чүүлү-биле дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның доктаатканы чурум-биле чорудар.

38 чүүл. Тыва Республиканың Чазаның кандыг-даа организас-эрге-хоойлу хөвирлиг болгаш өңчүзүнүң хөвирлиг кандыг-даа организацияларга субсидияларны база субвенцияларны үндүрүп бээр болгаш оларны бээринин чурумун тодараттып айттыр эргелиг.

39 чүүл. Дедир эгидери-биле берген акша-хөренгилер база оларны ажыглааны дээр, хуулар болгаш Тыва Республиканың хоойлужулдуулазы-биле дүүштүр төлөп каан деп санаар торгаал кемчеглер талазы-биле Тыва Республиканың республика бюджетинин мурнунга өрелерин үндүр бижиринин чуруму «2001 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 33-кү чүүлү-биле доктаатканы езугаар ону солугуже чедир күштүг болуп хөвээр артар.

40 чүүл. Республика бюджетинден акша-хөренги алыкчыларының акша-хөренги талазы-биле Тыва Республиканың республика бюджетинге акша-хөренгилеринге акша саарылгазын тыртарын Россия Федерациязының Төп банкызының албан черлеринде болгаш (азы) чээли организацияларында өрелиглеринин ажыгтылааны саннарындан, а ол ышкаш Федералдыг казначейство органнында оларны санажыр документтеринден суд органнының күсөлде хуудустарына үндөзилээш, тыртарын доктаадып айттыр.

Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөренгилеринин күсели-биле бюджет алыкчыларының акша-хөренги талазы-биле хүлээлгелери езугаар акша-хөренгилерин суд органнының оларга кииргени күсөлде хуудустарына үндөзилээш, чүгле тускай көргөн кемчээли-биле Тыва Республиканың республика бюджетинин чарыгдалдарының ведомство айы-биле структуразы-биле Тыва Республиканың бюджеттеринин чарыгдалдарының функционалдыг болгаш экономика талазы-биле структуразын дүүштүр Федералдыг казначейство органны тыртар.

41 чүүл. Күсөдир Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөренгилеринин күсели-биле күсөдир ужурулур керээлери Тыва Республиканың республика бюджетинин чарыгдалдарының ведомство талазы-биле структуразы езугаар мурнунда хүлээп алганы база боттандырып-биле барганы хүлээлгелерин барымдаалап тургаш, Тыва Республиканың бюджеттеринин чарыгдалдарының функционалдыг база экономика талазы-биле структураларына дүүштүр бюджет албан черлери чарарына база төлээрин доктаадыр.

Бюджет албан черлери күсөдир Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөренгилеринден хамааржыр, оларга бадылап бергени бюджет хүлээлгелеринин лимиттеринден артыр хүлээп алганы хүлээлгелерин эртип турар саң-хөө чылында Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөренгилеринин күсели-биле төлөвес.

Тыва Республиканың Чазаның орулгаларының база чарыгдалдарының сметазына үндөзилээш, Тыва Республиканың республика бюджетинден акшаландырып турар албан черлери Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөренгилеринин күсели-биле күсөдир ужурулур апар хүлээлгелеринин учелун доктаадып айткан чурум езугаар Федералдыг казначейство органнын дамчыштыр хандырып болур. Тыва Республиканың бюджеттеринин чарыгдалдарының бюджет талазы-биле бөлүктээшкенинин хүлээлгелеринин учелун чорудуп турары кодтарының (көргүзүлгелеринин) даңзызын Тыва Республиканың Чазаның доктаадып айттыр. Тыва Республиканың республика бюджетинин касса талазы-биле күсөлдезинин үезинде Федералдыг казначействонун органны Тыва Республиканың Чазаның доктаадып айтканы хүлээлгелеринин учелун чорударының чурумун хажыдып турар бюджет албан черлеринин чарыгдалдарын төлээрин ара соксадып каар эргелиг.

Бюджет албан черинин азы күсөкчи эрге-чагырга органының (азы Тыва Республиканың республика бюджетинин бедиткен хүлээлгелерин доктаадып турары, оон

кезезин) бо чүүлүн негелделерин үреп тургаш, чарганы керээзин үстүнде турар организацияның азы Федералдыг казначейство органының негелдези-биле суд күш чок кылдыр санап каап болур.

Оларнын бюджеттеринин күсели-биле акшаландырып турары организациялар болгаш албан черлери керээлерге хамаарштыр база ыңдыг шийттирлерни хүлээп алганы тус черин бот-башкарылга органнына сүмелээр.

42 чүүл. Тыва Республиканың Чазаның 2001 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле Россия Федерациязының Саң яамызының Тыва Республика талазы-биле Федералдыг казначейство эргелелинин саннарында Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөренгилеринин арткан акша-хөренгилерин 2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин чарыгдалдарының чогуур кезектеринин талазы-биле негелде акшаландырып-биле кылдыр «2002 чылда Тыва Республиканың бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскөрүлгелерни дараазында киирип тургаш, бо Хоойлуңуң 1-ги, 16-гы, 17-ги, 48-ки чүүлери-биле доктааткан акшаландырып-биле чорударан ажыр эргежок чугула таварылгада, доктааткан чурум-биле шилчидип болур эргелиг.

43 чүүл. Бо Хоойлуңуң 1, 13 чүүлдеринде доктаадып айткан түннеринге удур Тыва Республиканың республика бюджетинин каттышкан орулгаларының киргени хажыдышының болган таварылгада, Тыва Республиканың республика бюджетин күсөдип турар үеде, касса талазы-биле түр үзүктелишкенинни дуглаары-биле коммерция банкыларының чээлилерин база бюджет чээлилерин Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың бюджет талазы-биле хоойлужулдуулаары-биле көрдүнген чурум езугаар киириштерин Тыва Республиканың Чазаның чөпшээрээр.

44 чүүл. Тыва Республиканың хоойлужулдуула актыларының бо Хоойлуга 10-гу капсырылга езугаар боттандырып бо Хоойлу-биле көрдүмчүл күжүн 2002 чылдың январь 1-ден декабрь 31-ге чедир түр соксадыр.

Күжүн түр соксадып каар, хоойлу езугаар доктаадып айткан нормаларны күштүг бооп турар федералдыг хоойлужулдуула езугаар 2002 чылда акшаландыраар.

Тыва Республиканың хоойлужулдуула актыларын, эрге-хоойлу талазы-биле актыларын бо Хоойлу күштүг болуп эгелээс хүнүнден бээр ийи ай хуусаада бо Хоойлу-биле дүүштүр эде кылдыр.

45 чүүл. Тыва Республиканың бюджетинде үндүрүлгелер болгаш чыып киирер акша талазы-биле өрелерин, а ол ышкаш санаан хөөлөр болгаш торгаалдар талазы-биле реструктуризациялар дугайында, а ол ышкаш санап каан хөөлөр болгаш торгаалдар талазы-биле өрелерге хамаарштыр «Тыва Республиканың бюджетинге үндүрүлгелер база чыып киирер акшалар талазы-биле юридиктиг эргелиг албан черлеринин чээли талазы-биле өрелерин 1999 чылда канчаар төлээринин чурумунун база хуусааларының дугайында» Тыва Республиканың Чазаның 1999 чылдың октябрь 6-да №888 доктаадып-биле дүүштүр эргелиг болгаш төлээринин негелделерин дугурдушкан өрелерин Тыва Республиканың Чазаның доктаадып тодаратканы чурум езугаар тус-тузунда ийи азы дөрт чыл дургузунда чартыын азы бүрүн долу түнүн төлөп алган юридиктиг эргелиг албан черинин өренинин чогуур түннерин 2002 чылдан эгелеп үндүр бижири доктаадыр.

46 чүүл. Россия Федерациязының Президентизинин 1996 чылдың май 8-те «Россия Федерациязында үндүрүп реформазының колкол угланышкынарны болгаш үндүрүп база өрө төлээринин чурумун бижыштыр талазы-биле кемчеглер дугайында» №685 Чарлының 11-ги пунктуну-биле дүүштүр төлээрин соксадып кааны, Тыва Республиканың республика бюджетинин мурнунга үндүрүлгелер талазы-биле өреге санаан хөөлөрүн түннерин бюджетче киирерин хандыраар сорулга-биле ол хөөлөрүн айткан түннерин Тыва Республиканың республика бюджетинче ийи чыл дургузунда ай саңында-ла дең дөмей үлүг-хуу-биле төлөп турарын доктаадыр.

47 чүүл. Бо Хоойлуңуң 1-ги, 16-гы база 17-ги чүүлери-биле айттып доктааткан түннерин кемчээли-биле 2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинден чарыгдалдарны:

Тыва Республиканың бюджеттеринин кезектеринин, иштики бичи кезектеринин тускай сорулгалыг чүүлдеринин база функция талазы-биле бөлүктээшкенинин чарыгдалдарының хөвирлеринин талазы-биле бо Хоойлу-биле 6-гы капсырылга езугаар;

адрес езугаар инвестиция программаларына бо Хоойлу-биле 9-ку капсырылга езугаар; республиканың тускай сорулгалыг программаларының даңзызын бо Хоойлу-биле 11-ги капсырылга езугаар бадылаар.

48 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүнүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай №1334

2002 чылдың март 1.

«ДЕЛОВЫЕ МЕЛОЧИ»

Силерни
чадан турар

ЧАА НОМНАР - БИЛИГЛЕРЖЕ ДУЛГУУР

Кызыл хоорайның Красноармейская кудумчузунда № 100 Парлалга бажыңының подвалында «Деловые мелочи» деп садыг ажылдап турар. Ол «Новости Тувы» деп ном үндүрер черге хамааржыр хуу садыг бооп турар.

Ынаар кире бээрге, ишти чырык, арысиг, албан-хаакчыт кижилерге, студентилерге, өөреникчилерге херек барааннар дыка хөй. Болгарияга, Чехияга, Германияга бүдүргүлээн эки шынарлыг фломастерлер, «Мозаика» деп аттыг өңүг чуруктар, чыынды, клейлер, Австриядан эккелген янзы-бүрү өңүг карандаштар, таңма кагарынга эптиг кылдыр ажыглаар датерлер, ручка наборлары, чурук чуруу кисточкалар, карандаш хевирлиг пастельдер, үстүг краскалар, гуаштар, бижиктиг саазыннар чыыр накопительдер, скотч наборлары, белектер чыйы шарыыр янзы-бүрү өңүг саазыннар, РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң чуруу (өске кайы-даа садыгда чок), башкыларга кичээл эрттиреринге, школа директорларына албан херек кылырынга, уруглар садының кижизидикчилеринге херек чараш чуруктар, методиктиг сүмелер дээш, кандыг литературалары ында чок дээр.

Ук «Деловые мелочи» садыг көскү эвес черде, подвал иштинде-даа болза, ында садып алыкчыларның хөйү кончуг болду.

Бистиң садывысты чон дыка билер. Доктаамал чагыг кылыр клиентилеривис, садып алыкчыларывис безин бар. Биске чүгле интеллигентилер, студентилер, өөреникчилер келбейн турар болдур ийин. Бөдүүн садып алыкчылар база хөй кээр. Оларга херек чүүлдер база бисте хөй. Барааннарывис өртээ база өйүндө – деп, келген кижилерге янзы-бүрү барааннарны шалыпкын, ээлдээ кончуг көргүзүп турган садыгжы Надежда Демьяновна Кудряшова чай аразында тайылбырлай каапты.

Шынап-ла, кижилер бүрүзүнүң билип алыксаары Тыва дугайында чуруктар, номнар, карталар ында хөй болду. Чижээлээрге, чогаалчы М.Б-Х. Кенин-Лопсанның «Буян-Бадырғы, Н.М. Антүфьеваның «Азия төвүнүң кижилери» деп номнары дораан-на көстү бээр болду. Оон ыңай өг-бүлө амыдыралыга эң херектиг «Русская домашняя кулинария», Е.М.

Сучковтуң «Праздничные торты», И.И. Поскребышевтиң «Блюдо из мяса» деп номнарындан амдангыч аш-чемнерни канчаар кылырын, эр кижилерге Оливье Ашарның «Винтовки и карабины мира» деп номдан аң боолаарының янзы-бүрү чурттарга тывылган төөгүзүн билип ап болур. Бичии уругларга даштыкы, орус классиктиг литературалар, делегейниң янзы-бүрү чоннарының тоолдары, янзы-бүрү эртемнерге энциклопедиялар, дээди өөредилге черлеринче киреринге сүмө дептерлер дээш, анаа сонуурганчыг чечен чогаал, фантастика номнары дээш чүнү черле чок дээр.

Мен соңгаар Кемерово хоорайда юридиктиг университетте бот-өөредилгебиле өөренип турар мен. Эрге-хоойлу талазы-биле эң херектиг номнарны бо садыгдан садып алыр кижилер мен. Чүге дээрге бо садыгже чаа номнар дыка кирер. Бо көрүңер даан. Бо хун мырыңай чоокта чаа үнген «Новый трудовой кодекс Российской Федерации» деп номну садып алдым – деп, бир аныяк уруг меңээ чаа ном көргүстү. Шынап-ла, ук номнуң турган черинде «Гражданский кодекс РФ», «Финансовые права», «Уголовный процессуальный кодекс», «Сборник законов РФ» деп эрге-хоойлуга хамаарышкан номнар хөй болду. Хоойлу билер кижиге ниитилелге чурттаары чийк болгай. Бо номнар чүгле юристерге, эрге-хоойлу ажылдакчыларынга, саарлыкчыларга эвес, кижилер бүрүзүңге херек дээрзин амыдырал көргүзүп турар.

«ДЕЛОВЫЕ МЕЛОЧИ» САДЫГ ЧАА НОМНАР БОЛГАШ ЧОНГА ХЕРЕКИГ УУРМЕК БАРААННАР-БИЛЕ БАЙЛАК.

Ук садыгның ээзи «Новости Тувы» ном үндүрер черниң директору Ольга Павловна Нанзат-оолга база ужураштым. Ол чүгле республиканың чонун чаа номнар-биле хандырып турар эвес, Тыва дугайында чаа номнарны Абакан, Красноярск, Новосибирск, Москва хоорайларның типографияларынга үндүрүп турар болду. Олар боттары чогаалчылар: М.Б-Х. Кенин-Лопсанның, Д.Л.Тинмейниң болгаш өскелерниң-даа элээн каш номнарын үндүргүлээн болду.

Ук «Новости Тувы» ном үндүрер черниң кол редактору Н.А.Бухтоярова, кол бухгалтери В.Н.Мартыненко. Чоннуң угаан-бодал, өөредилге сайзыралыга улуг үлүүн кирип чоруур «Новости Тувы» ном үндүрер черниң херээжен коллективиниң белең эвес ажылыга улуг чедишкinnerни күзеп, Бүгү делегейниң херээженнер хүнү Март 8 таварыштыр изиг байырдан чедирип каалыңар.

Борис ОНДАР.

«Төгери́к стол»

Хүн айтырыы:
ХЕРЭЭЖЕННЕР
ШИМЧЭЭШКИНИ

Март 4-те Чазак Бажыңның хуралдаар залында республикада херээженнер шимчээшкениниң эң-не идепкейлик киржикчилери болгаш хоочуннары чыгылып, тургустунуп келген айтырыгларны чедимчелиг шийттирилээриниң арга-хевирлерин дилеп, чугула айтырыглар талазы-биле «Төгери́к столду» эрттирген.

«Төгери́к столдун» ажылын ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы Алдын-кыс Темир-ооловна Конгар башкарып, Чазактың талазындан өг-бүле, ие-чаштар айтырыыга хамаарыштыр кылып чоруттунар айтырыгларны кысказы-биле тайылбырлаан.

Социал ажылдакчы дээрне ниитилелдин кол үндезини—өг-бүлениң, иелерниң, чаштарның, кырганнарның, хоочуннарның, инвалидтерниң амыдыралына деткимче, дузаламчы көргүзөр угланьышкыныг буюнныг ажылды кылып чоруур кижилер дээрзин ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хөгжүлдө яамызының оралакчы сайыды Ольга Кыргысовна Дамдын онзалап демдеглээш, яамының талазындан кылып чоруткан хемчеглерге доктааган. Республиканың кожууннарында социал камгалалы кошкак өг-бүлелерге дуза көргүзөр реабилитация төптери ажыттылган, ачы-дузаның көргүзүп турар. Оон-биле чергелештир социал ажылдакчылар биле социал педагогтар тускай социал паспорттарны долдуруп, шинчилелдерни чорутканының түннелинде, чонун чуртталга байдалы тодазы-биле чуртунуп, чаа арга-хевирлерни ажылдаарын негеп келген.

«Төгери́к столга» сайгарып чугаалашкан хүннүң айтырыының кол утказы өг-бүле база ында кижизидилге айтырыы болганда, сайгыттың оралакчызы бодунун чугаазына өг-бүледе чедимче чок байдалдын уржуу — ажыл чок чорук база арагалаашкын дээрзин дүвүрел-биле айтып, ыңдыг өг-бүлелерге хамаарыштыр шыңгыы ажылды чорударының чугулазын демдеглээш. Чүге дизе кажан өг-бүлеге ие азы ада кижиниң кайы-бирээзи «ажыг сугта» хандыкшып эгелээр болза, кандыг-даа кижизидилге ажылы чоруттунмай, харын-даа ниитилелге когарал чедирери илерээн. Арагалаашкынның уржуундан кем-херек үүлгедиишкыннери өзүп, өг-бүлелер чарлып, хайгаарал чок ажы-төлдерниң санының көвүдээни чажыт эвес бооп турар.

Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының кол акушер-гинекологу Лидия Монгушова Көк-оол бодунун чугаазына сөөлгү он чылдарда республиканың чурттакчы чонунун чайгаар өзүлдө кудулаан дээрзин улуг дүвүрел-биле дыңнаткан. Өг-бүлеге чаш уругнуң немежири дээрне ниитилелдин келир үезин магадылаары болуп турар. Ынчангаш өг-бүле бүрүзү аргалык болза, эвээш дизе 5 уруглуг, а оон көвейин боттарының шыдал-быразы болгаш күзели-биле планнап болурун сүмелзэн.

10 чыл бурунгаар Тывага бир өг-бүлеге 4,1 уруг онаажып турган болза, ол көргүзүп амгы бо хүннерде 1,8-ке дең бооп турар. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрне, чурттакчы чонун ортумак назыны улгадып: бичии чаштарның

эвээжеп, кырганнарның көвүдөп турарын херечилеп турары-дыр. Бии-Хем, Улуг-Хем кожууннарда чаш уругларның төрүттүнери өлүр чоруктан эвээш бооп турары, ол тус черниң чурттакчыларын бодандырап ужурлуг. Ынчангаш бистин Тыва ышкаш, эвээш санныг чурттакчылыг черде чурттап чоруур анык өг-бүлелер өг-бүле планнаашкынын шын чорудуп, оң ажыктыг талаларын эмчилер-биле сүмеллежип, кижилерниң көвүдөдири артык эвес дээн сүмени эмчи кылган. Ынчалза-даа каң кадык иелерден кадык-шыгырак төл төрүттүнер. А чон кадык болза, ниитилелдин кол байлаа оон хамааржыр дээрзин билзе чогуур. Аңаа идиг, деткимче, бурунгаар хөгжүлдөң бирээзи — Кызыл хоорайда республиканың дугаары 2 божудулга бажыңның баазында сөөлгү үениң медицина дериг-херекселдери-биле чепсегленген перинаталдык төптү ажытканы эмчи ажылдакчыларына-даа, ие-чаштарга-даа канчаар-даа аажок улуг белек болган. Ында ие болур херээженнерниң эмчи шинчилгезиниң бүгү хевирлерин халас чорудуп турары өөрүнчүг.

Республиканың наркология диспансериниң улуг эмчизи Тамара Ширижик, 1995 чылда арагадан аараан ийи-чаңгыс херээженнер эмчиниң дузанын дилеп кээп турган болза, ам бүдүн наркология эмнелгезиниң чартык кезинде ие-херээженнерниң, анык кыстарның чыдып турарын улуг хараадал-биле чугаалаан.

Анык эртемден, Тываның күрүне университетиниң башкызы Урана Ондар, чүү-даа чүвениң кол үндезини—бодунун ада салгалында дээрзин айтып, бодунун, чонунун төөгүзүн хандыр билип, шингээдил, өөренири үениң негелдеси апарганын айытты. Шынап-ла, ада-ие кандыг болур, ажы-төлү ону дээрээр дээринге ханы утка бар. Ынчангаш чыгылып келген иелер, херээженнер шимчээшкениниң активчилери генетиктиг шинчилелдерге дузаны көргүзүп, ажы-төлүңге чаа аайының чаа ажыдышкыннарын кылырынга дузалаары солун бооп чадаас.

Тывага херээженнер шимчээшкениниң активчилери болгаш удуртукчулары Т.Норбу база И.Очур боттарының саналоналынга өг-бүлеге ие кижиниң солуттунмас улуг киржилгезин демдеглеп, «төгери́к столга» көдүртүнген айтырыглар кичээңгей чок артпазын база республиканың чурттакчы чонунун социал-политика талазы-биле харыылаар даргазы — ие-херээжен кижилер болганына өөрүп, ие-херээженнер, өг-бүле айтырыы моон-даа сонгаар улуг деткимчени ап, ол талазы-биле ажылдаар тускай чөвүлел тургустунуп, хүлээп алдыгнан хемчеглер амыдыралга боттаныр дээрзинге чигзиниг турбас.

Айлаң МОНГУШ.

БУЯННЫГ ДУҢМАВЫС

Бора-Шайның
Моолдуг-Хемде
Мончуум адып
кагбаан-на мен.
Борбак кара дунмамайны
Бодап, сактып чору-ла мен.

Кижилер ыяп-ла дириг чорда, бижири, мактаар эвес, эки кижини «бурганнаан» соонда-даа бижириге канчап баар боор. ТР-ниң Күш-ажыл болгаш чонну ажылга хаара тудар яамының сайыды чораан дунмам Чаагай-оол Седенович Монгуш Аът чылдыг кижилер. Аравыска чораан болза, бо чылын 60 харлаар турган. Кайгамчык кижизиг мезү-бүдүштүг кижиле болгай. 60 харлаарына чедир каш-ла ай чедир чурттавайн барганы дыкала хомуданчыг.

Монгуш оглу Чаагай-оол 1960 чылда Хандагайтыга ортумак школаны дооскаш, ол-ла чылын Новосибирскиниң кооператив-садыг техникумунче киргеш, ону кызыл дипломун дооскаш, ухар-чүүл кезээнге шериг албаны эрттиргеш, улаштыр Москваның кооператив-садыг институтун кончуг эки дооскан. Оон Тывага келгеш, хереклекчилер ниитилелиниң төп бухгалтериязынга, профэвилелдер чөвүлелинге, Төп соңулда комиссиязының даргазынга ажылдаан. Сөөлүнде сайыт бооп ажылдаан, ТР-ниң Чазак кижигүнү турган. 1982 чылда бот-өөредилге-биле Новосибирскиниң Партияның дээди школазын дооскан. Ажылдап чоразан үезинде Москваның Социал академиязынга, Россияның Күш-ажыл яамызының институтунга, Львовтуң садыг-кооператив институтунга, Санкт-Петербургка болгаш өске-даа хоорайларга ол билиин бедидип ап чораан. Федеративтиг Германияга, Тайваньга, Моолга дуржулга солчуп чораан. Тываның профэвилелдер

чөвүлелинге ажылдап тургаш, уругларның «Радость» ансамблин тургузарына, «Мөңгүлек» аалчылар бажыны, «Хуреш» стадионун, Ак-Довурак, Хову-Аксы, Каа-Хемге санаторий-профилакторийлерни, «Чедер», «Үш-Белдир» курорттарын, Дус-Хөл профилакторийни тургузарына акша-төгерикти үндүрүп, дузалаан. Россия Федерациязының Дээди судунга чонун төлээзи кылдыр 2 катап 10 чыл дургузунда соңгуттурган. Республиканың улусчу контроль комитетинин кижигүнүңге, СЭКП Тыва обкомунун партия комиссиязының кижигүнүңге соңгудуп чораан. Ажылдап чораан чончу, шынчы чоруу-биле хөйүнүң хүндүткелин чедип ап чораан болгаш хөй-ниити ажылдарына эң идепкейлин ол көргүзүп келген. Чону дээш дүн-хүн дивейн, могашкыла чокка ажылдап чораанын кижилер кайгап ханмас-тыр. Ынча хөй харысалгалыг күрүне ажылдарын кылбышаан, өг-бүлезиниң ажылына канчап четтигип чораанын бодаарга, кайгамчык энергия, турасоруктуг чорааны илдең-дир.

Оон шаннал-макталдары эмгек-жок: фашисттик Германияны тиилээниниң 20 чылынга тураскааткан медаль, ТР-ниң «Шылга-раңгай күш-ажыл» медалы, БАЛКЭ ТК-ның херек демдээ дээш, хүндүлүг бижиктерни санаар болза, та каш чеде бээр ыйнаан.

Ол хире чымыштыг ажыл-ишти кылып чораан хиреде, 3 кысты, 1 оолду өстүрүп, бут кырынга тургузуп каан. Оларның уруглары 6 бичии уйнуктарлыг. Бодунун ада-иези Өвүр чурттуг бөдүүн ажылчын улус болгаш, оглун ажылгыр, кезжээ, ажы-төлге ынак кижилер өстүрүп кааннар. Топтуг-томаанныг, чараш, чаагай-даа кижилер. Эр кижиниң улуг албан-дужаалга төлөптүг ажылдап чорууру оон өөнүн иштинден дыка хамааржыр. Оон кады чурттап чораан эки Алефтина Хомушкеевна Алдын-оол — дээди эртемниг башкы. Бичилерниң-даа, улуг кижилерниң-даа психологиязын башкы эки билер болгаш аңаа дузалажып, улуг деткичизи болуп чорааны ол. Эжиниң дугайын Алефтина Хомушкеевна чылыг, чымчак сөстөрү бо-ла база чугаалай бээр.

Ол хире оңза кижиниң назыны кыска болганы төрөлдери биске-даа, чонунга-даа хараа-данчыг болбас арга чок. Ынчалза-даа ол утундурбас үүлени арттырган, улуг ажыл-ишти бүдүрүп чораан. Өвүрдүн үш дугаар сайыдывыс-тыр ол. Оон мурунда Сунгар-оол Куулар даштыкы харылзааның, А.Арланмай садыг сайыды чорааннар. Ол акыларына С.М.Достай (Көдээ ажил-агый), А.А.Начын (Кадык камгалал) каттышканы ол-дур. Төрзөн чонунга ол улуг чоргаарал ышкажыл.

Мадон МОНГУШ.

ООН ОЙЛАП ЧОРУҢАР

Араганы аза суксуну деп чораанындан эрги Тываның езузунда арага ижер хорулуг турган. Эр кижилер 37, а херээжен кижилер 49 харлап чорааш араганы бичии амзап ижер чурум турган, а ол ижерде чүгле 2 дугурааны амзаңгырлап ижер. Араганы билбестедир ишкен кижини мирит дийр, ыңдыг кижини куда дүжүрген, дагылга болган черге чагдатпас турган. Ашака барбаан кыс кижилер, кадай албаан эр кижилер бүгү назынында арага ишпес деп, бистин улуг эртемденнис М.Б. Кенин-Лопсан бодунун номунда бижээнин билер бис.

Моон алгаш көөрге, бистин ада-өгбелеривис кончуг угааныг чорааны билдингир. Ам бо үеде арагага сундуккаш, угаан-сарылы кошкар, албыстап, ажы-төлүн октап чорурларның бары хомуданчыг. Бо дээрне Тыва ышкаш бичии черге кончуг дүвүрениг байдал-дыр. Чамдык улус «үениң бергези аажок апарган дээш, арагаже сундугуп турар суг» дээр. Ол черле көңүс меге, авыяс чугаа-дыр. Бо үе дээрне ажык үе-дир. Угаан-медерелиң четчир болза, каа-даа ажылдап, күзөөн черинге чедип, кандыг-даа хоорайларны көрүп болур сен. Бо бүгүнү көрүп, билип алыр деп бодаар болза, чүгле кижиниң бодундан хамааржыр. Арага-дарыже, кара чашпанче сундукпас болзунза, амыдырал-чуртталга эки болур.

Тыва кижилер арагага дүрген сундугуп, өөренир деп ажылым аайы-биле каш удаа-дарый солун, сеткүүлге бижээн мен.

Бистин чонувусту бере-

дидип турар бир коргунчуг байдал — «технар» арага. 90 чылдар эгезинде улуг-бичии суурлар бүрүзүңге «адрестер» тыптып келген. Ону эккеп садып-сайгарып турар арага «бизнесменнери» деп улус тывылганындан, тыва чон арагаже калбаа-биле кирген деп болур. Оларны мен кончуг кажар, каржы улус деп билер мен.

Чүге дээрне чонун пенсия, пособие алыр үезинде, ол кончуг хоран арагазын дүне, хүндүс дивейн садып эгелээрлер. Ону ижип алгаш, хораннарып өлүп турар тываларның санының көвүдээни чажыт эвес. 1995 чылда 151 кижилер хораннарып өлгөн болза, а 2001 чылда 232 кижилер өлгөн. А арагадан албыстап аарып турарларның саны 2000 чылда 96 кижилер болган болза, а 2001 чылда 107 аарыг кижилер бүрүткеттинген.

Тыва кижиниң мээзинге, угаан-медерелинге «водка» деп ажыг сугнуң хоразы, дээжи база бир яны бооп турар. Тыва кижилер дүрген арагага алзып, ол ажыг суг-хоран водканың улуг кара холунче кирип, угаан-медерелин, амыдырал-чуртталгага сонургалын чидирип, угаан-сайыралы кызырылып, кандыг-даа чүвени чедир бодавас, дүрген харадаачал, хомудаачал, каржы-лангычал, өш-өжөөн бодаар апар. Ол эзирек үезинде коргунчуг кем-херекти үүлгедип турары база чажыт эвес. Араганы 3-4 хонукта ижилтер апар. Эртеңги шактарда аажок бергедеп, холу-буду сирилеп, бажы аарып, чүрээ дүргедеп пат-ла болулар. «Арагалап турар

апарган-дыр сен» дээр болза, ол ону черле буруулуг кылдыр хүлээп албас. Ындыг кижилер арагалаашкынның 1-2-ги чадазынче киргени ол. Кижилер бүрүзүнүн угаан-медерели аңгы-аңгы болганда, арагалаашкындан аарыг бээр база янзы-янзы боор. Бажында кемдээшкенин улус арагалаашкына дүрген чаңгыр, дүрген эзиринчел, далаар, моораар аарыг тывар, албыстап аарып берип болулар.

Бичии, өзүп олурар ажы-төлге араганың хоразы аажок улуг. Иштиг-сааттыг иелер ол үезинде арагалап чораан болза, төрүттүнген уруглары «эзирек» чаныг төрүттүнүп келир. Ындыг уругларның угаан-медерели кошкар, өзүлдөзи четпес болур. Сөөлгү үеде бистин республикада угаан-медерели кошкар, четпес уругларның саны көвүдөп турары — аңаа бир бадьттал-дыр. Моон ап көөрге, тыва чонун келир үе, салгалы кончуг улуг когаралга дүшсө хөңнү.

Ынчангаш, анык оолдар, кыстар, силерниң араңарда арагага сундугуп чоруур эш-өөрүңер, төрөлдериңер бар болза, үе, хонуктар эрттирбейн, дүрген нарколог эмчилерге барып, эмнедип алырын сүмеленер. Водка деп ажыг сугдан чайлап, ыңай тур, өршээ деп, ойлап чоруурунаны сүмеледим, оолдарым, кыстарым.

Ат-алдарыңарны, чараш аажы-чаңыңарны, амы-тыңыңарны ажыг сугта орнавайн көрүңер, тыва чонум!

Тамара ШИРИЖИК.
Республиканың наркология эмнелгезиниң кол эмчизи.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Өвүрнүң Саглыда чурттап чоруур ававыс Марта Донгаковна **КУУЛАРНЫҢ** база дунмавыс **ШЕННЕЯНЫҢ** март 8-те төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр байыр чедирип ор бис. Ынак ававыска бистерни чырык черге чаяп, өстүрүп, кижизиткени дээш өөрүп, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Бай-Тайганың Бай-Тал суурга
Март айда төрүттүнгөш,
Частың чечээн дөзөп алган,
Чазык-чаагай ававыска
Узун назын, кадыкшылды,
Аас-кежик, өөрүшкүнү күзедивис.

Саглы суурга мандып өскөн
Часыгы, эргим дунмавыска,
Чарашпайга Шеннеяга,
Чалар от дег изиг байыр!
Өөредилген эки болзун,
Өөрлериң көвей болзун.
Төрүттүнгөн хүнүңерде
Дөгеревис мөгейдивис.

Өөнүң ээзи, уруглары,
күдээлери, уйнуктары.

Документилер конкурдузу

Кызыл хоорайның федералдыг район суду судьяларның дузалакчыларына ажылдаар кижилерни хүлээп алыры-биле

ДОКУМЕНТИЛЕР КОНКУРУЗУ

чарлап тур.

Документилерни 2002 чылдың март 15-тиң 12 шакка чедир №31 кабинетке хүлээп алыр.

Адреси: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчузу 36. Телефону 3-15-69.

КИРИПЕР ДОКУМЕНТИЛЕРИ:

1. Билдириишкени.
 2. Бодун шынзыдар документилер (паспорт, шериг биледи)
 3. Күш-ажыл дептери.
 4. Професионал эртеми, бадыткаар документизи.
- Дээди юридиктиг эртемниг болур.
5. Күрүнениң үндүрүг черинден өңчү-хөреңгизиниң дугайында шынзылга.
 6. Кадыкшылды дугайында эмчи шынзылгазы.

Документилер конкурдузу 2002 чылдың март 18-те 9 шакта Тыва Республиканың Дээди судунга болур. (Комсомольская 19).

БЫЖЫГЛАТТЫНГАН АЖЫЛ-АГЫЙЖЕ ШИЛЧИИР

Сөөлгү үеде солун, сеткүүлдерни номчуп олураарга, "мал бажы кызырылган, төнериниң кырында келген" азы "үрдүнчек саннар-биле көргүзүг" деп-ле, хөй-ле кижилер боттарының саналдарын бижип турар. Тывада чүгле чаңгыс кожуун бар эвес, а малының бажы кудулаан азы төнериниң кырында келген кожууннар харын бар-даа бооп чадавас.

Бир эвес республикада мал чок, мал бажы кудулап турар дээр болза, ол улуг частырыг болуру чайлаш чок, шын эвес. Мен Сүт-Хөл кожуунда "Үзүк-Кежиг" кооперативтин удуртукчузу, бүгү назынымда мал азырап, Тываны эргий колхоз, совхозтарның кандыг-даа малын кадарып каапкан ашак мен. Ынчангаш бистиң кожууннун амыдыралының үлегерин болгаш аңаа хамаарыштыр бодуннун саналдарым чугаалавас аргам чок.

Шыны-биле алырга, бистиң кожуунда мал бажы өзүп, көвүдөп турар. Эвээш-ле дизе, өг-бүлө бүрүзүндө 3 саар инектиг, оларның казыра, молдургазы, бызаалары база-ла бар болгай. 30 ажыг хой, өшкүлүг. Ынчап кээрге, кожуунда бода малды сана-васка, алдандан өрү шээр малдыг өг-бүлелер колдап турар. Мында хуузуңда кижилерниң малы өзүп, өг-бүлө бүрүзүнүн амыдырал деннели чүгээртээн. Бо талазы-биле байдал ажырбас деп болур.

Мал бажын өстүрериниң болгаш мал ажылын сайзырадырының дугайында мээң болгаш өске-даа эш-өөрүмнүн бодап, билип турары-биле алырга, мындыг:

I. Мал ажылын аңгы яамы кылыр болза эки. Ынчан малдан алыр продукцияның садыг-саарылгазы экижиер. Ындыг төлээде, малдың үнези өзер болгаш мал адыры бодун боду хандырып шыдаар апаар.

Ооң-биле чергелештир кожуунга тускай мал эргелелин тургузар. А сумуларга ол эргелелин мал комитетин тургузар. Ынчангаш Тываның мал азырап турар чонунун аразына шаандакы социалистиг чарыш хевирлиг чарышты организаастаар.

Кажан мал бажы көвүдөп, малдыг кижилерниң саны улгадырга, "суму байы", "кожуун байы", "республика байы" деп аттарны чон аразына кириер. База ол ышкаш бирээден дөрт дугаар черлерге чедир аттарны бергеш, оларга шаңналдарны тыпсыр.

II. Чылда ийи катап: чазын — кыштаглаашкын түннели, мал ончалаашкыны, күзүн — кышка белеткел, мал бажының сөөлгү түннелин үндүргөш, шаңнал, макталын кылыр. Хуралды чылда ийи катап чыылдыргаш, аңаа чедер-четпезин чугаалажып, арга-дуржулга солчулгазын кылып болур.

Дөртөн беш чедир өг-бүлелер чаңгыс аай кожа, бот-боттарын карактажып көжүп чоруур. Олар чылдың дөрт эргилдезинде доктаамал одар девискээрлерлиг болурлар.

III. Оор-биле демиселди канчаар кылып болуру? Доктаамал карактажып чоруур өг-бүлелерге оорлар дыйнмас, оларже халдаза-даа демниг ойтур шавышкыны алырлар. Каттышкан 4-5 өг-бүлелерге хоойлу езуугаар тускай эштежилге статусун тыпсыр. Ынчан олар уставтыг, тускай хоойлу-биле быжыглаттынган ажыл-агыйже шилчиер. Ол өг-бүлелерге эвээш-ле дизе, 20 хире кижиле-дир. Ындыг ажыл-агыйлыг өг-бүлелерге чаңгыс-даа болза боо турар болза эки.

IV. Аныктарны мал ажылынче хаара тудары. Арагалаашкын, наркомания, кем-херек үүлге-

дишкени болгаш тоянчылап хоорай, суурлар кезири — бистиң анык өскенивистиң хөй эвес кезинде национал айыыл-халап болуп бар чыдар. Ол дээрже ажыл чок чоруктун уржуу-дур.

Тывавыстың калбак делгем девискээринге хой мал азыраан 4-5 өг-бүлелерден тургустунган ажыл-агыйлар көжүп амыдырап чоруур болза, аныктар чайгаар-ла ынаар тыртылып ажылдай бээрлер. Чылдың-на доозуп турар профтехучилищелерниң хөй санныг сургуулдарының өөренип алган билии мал ажылына езулуг хереглеттине бээр.

V. Техника-биле хандырылга амгы үеде эң адаккы деңгелде чоруп турар. Делегей практиказында ажыглаттынып турар лизинг деп чээли бар-дыр. Ону хуузуңда өг-бүлелер чүге ажылап болбазыл? Күштүг МТЗ-82 деп тракторлар бар-дыр, ону бир бөлүк өг-бүлелерге 1-1 кылдыр доктаадыр болза, ажырбас-даа ышкаш. Ооң өртөөн 5-6 чыл ишинде төлеп шыдавас яды кижилер бистиң аравыста чок болгай.

Черле ынчаш, бистиң кожуунда мал колдуу хуу кижилерниң өңчүзү кылдыр өзүп, көвүдөп чоруур. Кижилерге чоруурга, мал бажы көгей, амыдыралы багай черлерде каш борбак кижилер бар-ла турган өңчүнү: малды, тараа шөлдерин, техниканы болгаш тудугларны эжелеп алган кара туразында аажылап чорууру дыка-ла хоомданчыг-дыр. Мээң бо санал-бодалымны өөренип көрүп, өске кожууннарның мал кадарчылары арга-сүмезин үлежири чүү ирги?

Бегзи САРЫПЛАР,
кооперативтин удуртукчузу.

КРИМИНАЛДЫГ МЕДЭЭЛЕР

- Февраль 21-де Тожу кожууннун Тоора-Хем сумузуңун ийи херэжэн чурттакчызы бир бажынче киргеш, оон 2 кештен кылган куртканы оорлаан. Оларга хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.
- Ол-ла хүн Кызыл хоорайның Фрунзе кудумчузунда чурттап турар хамааты Ч-ның бажыңдан чогуур документилер болгаш бүрүткел чок боону хавырган.
- Февраль 24-те Танды кожууннун төп эмнелгезинге Хадың сумузуңун чурттакчызы 48 харлыг О. дээрзин эккелген. Ол херээнче болгаш хаваанче алган балыгларыңдан өлгөн. Ук херекке хамаарыштыр хамааты М. дээрзин каразып турар.
- Февраль 24-те Кызыл хоорайның төп эмнелгезинге баш сөөгү кемдээн, думчук сөөгү сыйылган 15-16 харлыг элээди оолдарны чыттырган. Ол херекке хамаарыштыр 4 кижилер туттурган. Оларның эң улуу 26 харлыг,

а бичизи 20 харлыг болган.

- Февраль 24-те Кызыл хоорайның шывыгыг рыногунда киоскиже 27 харлыг хамааты болгаш 16 харлыг уруг хостуг киргеш, 900 рубль өртектиг херэжэн кофта оорлап тургаш туттурган.

- Ол-ла хүн Барыын-Хемчик кожууннун Кызыл-Мажалык суурга билдинмес үлтектилер назы четпес М. дээрзиниң кышкы идиин хунаап алган. Аңаа хамаарыштыр шагдаа ажылдакчылары 15 харлыг О. дээрзин хунаап алган идиктери-биле катай туткан.

- Февраль 25-те Эрзин кожууннун Булуң-Бажы сумузуңун девискээринде кызыгаар чоогунга чораан ук кожууннун 3 чурттакчызын заставаның кызыгаарчылары туткан. Олардан карабин, ТОЗ, дүүрге бооларны болгаш 10 окту хавырган. Оларның боттарын шынзыдар болгаш ок-боо эдилээр документилери чок болган.

- Февраль 26-да Кызыл хоо-

райның шагдаа ажылдакчылары автовокзал чоогунга Ханты-Мансийск хоорайның чурттакчызын туткан. Хыналда үезинде ол хамаатыдан 14 грамм гашити, 1,8 кг марихуанын хавырган.

- Ол-ла хүн Чөөн-Хемчик кожууннун орук-хайгаарал албанының ажылдакчылары КАВЗ маркалыг автобусту доктааткаш, хынаанының түннелинде, оон 53 литр спиритти хавырган. Ону 1986 чылда төрүттүнгөн Кызыл хоорайның чурттакчызы О. дээрзи сөөртүп чораан.

- Февраль 27-ниң дүнезинде Кызыл хоорайга билдинмес кижилер бир хамаатының бажыңчы сонга көзенээнден киргеш, өңчү-хөреңгизин оорлаан. Ол херекке хамаарыштыр 20-23 харлыг кижилер туттурган. Оорлаан өңчү-хөреңгини эезинге дедир эгиткен.

Ая КУУЛАР,
ТР-ниң ИХЯ-ның
парлалга албаны.

“Шын” солунну дамчыштыр

Бистиң ынак ававыс, кунчууус Тээлиниң Н.Өлзей-оол аттыг Культура өргээзинге хөй чылдарда директорлаан, Тыва Республиканың Президентизиниң Хүндүлел бижиниң, Культура яамызының хөй санныг хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи Баку Олеговна ДИЛАКТЫ сөөлгү орукче үдээринге биске моральдыг болгаш материалдыг дузаламчыны көргүскөн ТР-ниң Культура болгаш кино яамызынга, Бай-Тайга кожуун чагыргазыңга, культура килдизинге, суму чагыргазыңга, кожууннун коллективтеринге, дөргүл-төрелдеривиске, кудаларывыска, кожаларывыска, эш-өөрүвүске четтиргенивисти илереттивис.

Оолдары, кенээттеринден.

Россияның Пенсия фондузуңун Тыва Республика талазы-биле салбыры контроль-ревизия килдизиниң кол специализи Сергей Дадар-оолович МОНГУШГУН

элекке мөчээни-биле ооң төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажсыдалды илередип тур.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш “Шын” солун редакциязының коллективи.

Кол редактор
Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш,
С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун орадакчызы — 3-33-91.
КИЛДИСТЕР:

Нийтигел-политиктиг килдистер — 3-39-15,
үлөттүр болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82,
бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну “Шын” солун редакциязының компьютер төвүнге өрээл болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хем-чээли 2 парлаан ама.

Тираж 6617.
Чагыр 24.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк “Тувакредит”, Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомитетиниң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыйлаар.